

Presshistorisk årsbok

2016

Utgiven av Svensk Presshistorisk Förening

Redaktör:

Docent Birgitta Ney
Stockholm
epost: birgittaney@gmail.com

Redaktionsgrupp:

Professor Lars-Åke Engblom
Huskvarna

Docent Kristina Lundgren
Nacka

FD Gunilla Lundström
Lomma

Docent Birgit Petersson
Umeå

Professor Per Rydén
Lund

Eftertryck utan författarnas medgivande förbjudes

ISSN 0282-020X

Omslag: Maria Balke

Omslagsbild: August Strindberg, tecknad av Albert Engström i
Medmänniskor, 1899.

Teckning på titelsidan: Björn Berg

Elanders Sverige AB, 2016

Föreningen Sveriges tidningsmuseum 1947–1948

Föreningen Sveriges pressmuseum 1948–1960

Föreningen Sveriges pressarkiv och pressmuseum 1961–1974

Föreningen Pressarkivets vänner 1975–1999

Svensk Presshistorisk förening 1999–

Förord

Jubileer av intresse för press- och mediehistoriker förekommer ofta i våra dagar tycks det. Detta år, 2016, kommer 250 år med vår tryckfrihetslagstiftning att markeras på många olika sätt. I årsboken inleder vi med Johan Hirschfeldts text om världens äldsta grundlag om tryckfrihet som en svensk-finsk jubilar. I kapitlet därefter skriver Maria Edström och Eva-Maria Svensson om komplikationer när det gäller jämställdhet och yttrandefrihet och om varför Sverige har avstått från att lagstifta mot könsdiskriminerande reklam.

I de tre följande bidragen i årsboken kan vi läsa initierade berättelser om tre olika redaktionella miljöer. Svante Nycander skriver om när *Dagens Nyheter* hade tre chefredaktörer samtidigt, Jan G Andersson om vad som utspelade sig när *Östra Småland* lämnade blytiden och Åke Pettersson minns mediemagasinet *Vår grundade mening* i Sveriges Radio och hans tid där.

Svante Löfgren lyfter i ett kapitel fram minnet av Sven Åhman, en journalist som han menar var störst i allt. Carl-Gustav Lindén skriver om sina intervjuer med Jörn Donner sedan 1986. De intervjuerna har ägnats konsten att skriva reportage, att ge ut reportageböcker och rapportböcker. Selma Lagerlöfs författarskap behandlas i ett kapitel av Anna Nordlund där hon intresserar sig för Lagerlöfs verk som pionjärförfattare på film och i radio. Gunilla Hultén har analyserat ett dagspressmaterial från 1881 till och med 1921 och jämfört hur svensk press vid den tiden skrev om judiska frågor när de utspelade sig i Ryssland respektive i Sverige.

Slutligen behandlar Lars Våge och Maria von Essen en väsentlig fråga för presshistoriker utifrån sina erfarenheter av att arbeta med *Svenskt Pressregister* 1903–1911. De skriver om vad digitaliserade arkiv kan komma att innebära för framtida forskning när det gäller konsten att upptäcka nya saker.

Sist i årsboken som vanligt: information om Svensk Presshistorisk förnings verksamhet under verksamhetsåret 2015 och en medlemsförteckning.

Redaktören

Innehåll

<i>Johan Hirschfeldt</i> Världens äldsta grundlag om tryckfriheten fyller 250 år. En svensk-finsk jubilar	7
<i>Maria Edström och Eva-Maria Svensson</i> Står jämställdhet och yttrandefrihet på samma sida? Därför har Sverige avstått från att lagstifta mot könsdiskriminerande reklam	21
<i>Svante Nycander</i> Tre chefredaktörer var två för mycket. Mångfald eller identitet i <i>Dagens Nyheter</i>	31
<i>Jan G Andersson</i> Så överlevde <i>Östra Småland</i>	47
<i>Åke Pettersson</i> ”Vår grundade mening”. Seglivat mediemagasin med många ansikten	59
<i>Svante Löfgren</i> Sven Åhman – störst i allt	75
<i>Carl-Gustav Lindén</i> Om konsten att skriva reportage. Intervjuer med Jörn Donner 1986–87 och 2014	79
<i>Anna Nordlund</i> Pionjärförfattare på mediemarknaden. Selma Lagerlöfs författar- skap i film och radio	91
<i>Gunilla Hultén</i> Ryska grymheter och svensk judefara. Pogromer i Ryssland och östjudisk invandring i svensk dagspress 1881–1921	107
<i>Lars Våge och Maria von Essen</i> Pressregister, digitaliseringen och sökbarhet. Om konsten att upptäcka nya saker.	123
Svensk Presshistorisk förening 2015	133
Medlemsförteckning	137

Världens äldsta grundlag om tryckfriheten fyller 250 år

En svensk-finsk jubilar

Johan Hirschfeldt

I den här artikeln kommer jag att koncentrera mig på en särskild utvecklingslinje som handlar om hur TFs principer och regler under 1800- och 1900-talet uttolkas och utvecklas av JO och det på ett slående sätt ofta initierat av publicisterna. Så småningom vinner man stöd i domstolarna och hos lagstiftaren genom förändringar i TF. Texten handlar mest om offentlighetsprincipen och om några viktiga skyddsregler för det journalistiska arbetet. Språket i artikeln kan nog verka litet tungt och byråkratiskt – det beror på att juridiken i TF är krånglig, men mest på att jag har velat behålla tidsfärgen.

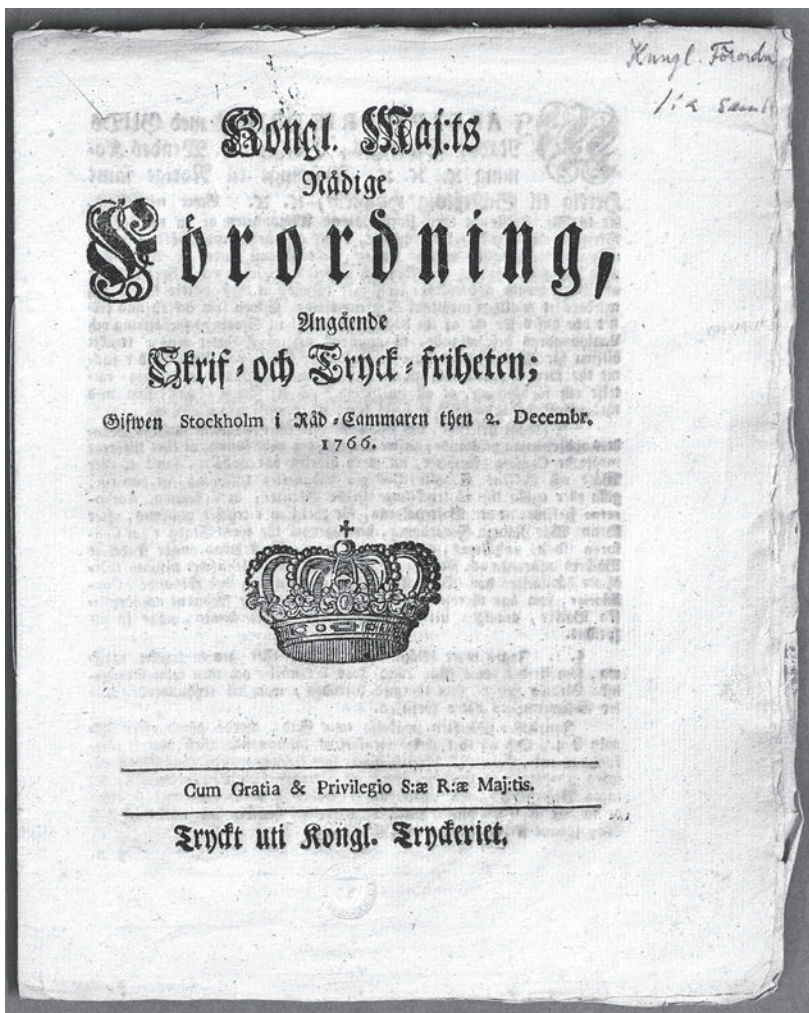
År 2016 kommer Sveriges och Finlands riksdagar på olika sätt högtidligt hålla 250-årsminnet av 1766 års tryckfrihetsförordning, världens äldsta tryckfrihetslag med grundlags ställning. Förordningen beslutades av riksdagen den 2 december 1766. Den var resultatet inte minst av de insatser som gjordes av en yngre mössa, riksdagsman och präst från Österbotten, Anders Chydenius. Hans samlade skrifter med bl.a. en text om tryckfriheten, ges nu ut i fem band på svenska och finska. Han var en typisk upplysningsman och har kallats Nordens Adam Smith.

Med det här gemensamma svensk-finska projektet ska inte minst offentlighetsprincipen, speciell och gemensam för Sverige och Finland också idag, lyftas fram även internationellt.

Grundprinciperna i 1766 års tryckfrihetsförordning (TF) kan med moderna uttryck enkelt tecknas så här. Det handlar om sju punkter som än idag är centrala i tryckfrihetsrätten:

- TF är en grundlag.
- Offentlighetsprincipen är en rätt att få ut handlingar från myndigheter för att trycka dem.
- Det gäller ett förbud mot censur.
- Det finns ett förbud mot administrativa ingripanden, i stället ska prövning ske i domstol.

- I TF finns en särskilt exklusiv brottskatalog. Den utesluter tillämpning av andra regler som grund för ingripanden.
- Legalitetsprincipen uttrycks så att det är förbjudet att i rättstillämpningen dra eller tyda en text utanför dess bokstavliga innehåll. Allt är tillåtet att trycka som inte är uttryckligen förbjudet.
- Det finns en ansvarskedja och en anonymitetsrätt.

Tryckfrihetslagstiftningens första förordning från 1766. Foto: Kungl. biblioteket.

Syftet med TF var att få till stånd ”en obehindrad inbördes upplysning”, alltså samhällsnytta. Partipolitiken i den frihetstida riksdagen skulle aktiveras. Mössorna vill använda TF för att göra upp med hattarnas tidigare styre. Det fanns förståeligt nog problem att i tillämpningen leva upp till principerna. Faktisk boktryckarcensur förekom och tryckfriheten urholkades under den gustavianska perioden. Den återställdes tillsammans med offentlighetsprincipen i 1809 års statskick.¹

Offentlighetsprincipen

Offentlighetsprincipen kan alltså härledas till 1766 års tryckfrihetsförordning. Man kan t.o.m. säga att den var kärnan i reformen. Idén med förordningen var att främst öppna för en debatt om politik och andra samhällsfrågor. Tryckfriheten fick man därmed så att säga på köpet.

När tryckfriheten återupprättas med den nya regeringsformen efter 1809 års statsvälkning blir offentlighetsprincipen med samma grundsyfte som 1766 en central del av det konstitutionella bygget.

Riksdagens ombudsman, JO, som inrättades 1809, fick enligt sin instruktion 1810 ett särskilt åliggande att med synnerlig uppmärksamhet och nit iakttaga tryckfrihetens lagstadgade skydd. I 1813 års ämbetsberättelse² framhåller vår första JO, Lars August Mannerheim, en av grundlagsfäderna, att principen om allmänna handlingars offentlighet bör betraktas som den yppersta förmånen av den nu återställda tryckfriheten.

Från Mannerheims tid som JO finns dock bara tre fall som rörde allmänna handlingars offentlighet redovisade, och han drev inte dessa saker. Klagomålen var alltså få och säger egentligen inget om efterlevnaden av offentlighetsprincipen.

Ekonomhistorikern Rolf Adamsson har forskat kring hur offentlighetsprincipen får sitt genombrott. Han menar i en bok från 2014 att den tidigast användes när det gäller domstolarna och rättegångsmaterialet. Det gick långsammare att få offentlighetsprincipen att slå igenom när det

¹ För en översikt se Johan Hirschfeldt, ”Den återerövrade tryckfriheten 1809: något att bry sig om idag?”, i *Maktbalans och kontrollmakt: 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv*, s. 373 ff., Stockholm 2009.

² Se här och i det följande referaten i JO:s ämbetsberättelse som finns intagen i ett särskilt band i det årliga riksdagstrycket.

gäller regeringens och administrationens, förvaltningens, områden. Han kan avläsa hur det skedde i olika tidningar i Stockholm omkring 1820.³

Då föddes den kritiska tidningspressen med sådana tidningar som *Stockholms Courier*, *Anmärkaren* och *Argus* och sedan följer 1830 Lars Johan Hiertas *Aftonbladet*. Dessa tidningar är späckade med rättegångshandlingar och redogörelser för misstankar om t.ex. ämbetsmannaförskingringar. Det är slående att tidningspressens första betydande företrädare ofta själva hade en bakgrund som jurister och ämbetsmän, precis som senare i Strindbergs roman *Röda rummet*. Hierta, t.ex., hade som ung varit anställd bl.a. hos Justitiekanslern och på dennes uppdrag besökt Smedjegårdsfängelset i Stockholm och där funnit en fånge som var ett levande bevis på en av samtidens stora rättsskandaler, Värmdöålet – en rättssak som ansetts intimt förknippad med den moderna tidningspressens födelse.⁴

Indragningsmakten infördes 1812 på ett grundlagsvidrigt sätt i en ny TF som ersatte 1810 års TF. Den drabbade som vi vet dessa tidningar som utvecklade den kringgående tekniken med en sorts bulvanutgivare. *Argus den andra* och *tredje* samt alla *Aftonbladets* ansvaringar blev resultatet fram till 1844, då indragningsmakten avskaffades samma år som Carl XIV Johan avled. Allt detta skedde under en tid av stora förändringar. Erik Gustaf Geijer hade avfallit till liberalismen 1838 och representationsfrågan var en av de debatterade samhällsfrågorna.

Nu kom också det första stora rättsfallet om offentlighetsprincipen. Det initierades av JO och är banbrytande, JO åberopar det i andra fall ännu in på 1900-talet. Det och några följande fall rör kärnfrågor för journalisternas arbetsvillkor än idag. Det handlar om skyldigheten att föra diaries och hålla dem tillgängliga, om frågan om ”ämnet” måste specificeras närmare när ett utlämnande begärs, om rätten att ta del av ”dagens post”, om tidpunkten för ”offentlighetsdopet” av en handling, om begreppet expeditionstid och om innebörden av TFs uttryckliga formuleringar om servicekravet att lämna ut handlingar ”genast och utan tidsutdräkt” om inte ”betydande hinder” föreligger.

³ Rolf Adamsson, *Reformivriga tidningar och svårflörtad överhet Stockholmspressen och den högre förvaltningen under 1820-talet*, Stockholm 2014.

⁴ Jarl Torbacke, ”Värmdöålet 1819: den svenska pressens första stora seger?”, i *Scandia*, Lund 1981.

I en anmälan till JO 1834 anförde en av samtidens mera kända publicister Wilhelm Fredrik Akates Dalman⁵ att Statskontoret hade vägrat honom del av handlingar som han ville ge ut av trycket.

Dalman hade begärt att mot lösen få ut ett utdrag av en hos Statskontoret förd lista över inkomna Kungl. brev från den 1 till den 22 april 1834 och att få avskriva eller låta avskriva eller mot lösen få ut alla under samma tid inkomna s.k. Kungl. reskript. Kontoret meddelade i beslut att om han uppgav i vilket ämne han ville ha upplysningar så skulle han få ut handlingarna. Dalman preciserade sig inte utan vidhöll. Han fick avslag av Statskontoret, eftersom hans anhållan inte innehöll någon speciell uppgift om ämnet för var och en av de begärda handlingarna.

Det blev sak hos JO, som gav sitt beslut 1840 och skrev bl.a. följande.

Det kunde icke ifrågasättas och vore ej heller ifrågasatt, utan fast mera erkänt och medgivet, att Kungl. Maj:ts till Kungl. Statskontoret avlåtna nådiga skrivelser, utan undantag, räknades ibland de handlingar, vilka tillhörde offentligheten. Med samma rätt som man sökte att erhålla del av en enda utav dessa skrivelser, kunde man således begära flera eller alla under en viss tid ankomna – ämnet eller målet, ett eller flera – var då tillräckligen uppgivet; och för möjligheten att efterkomma den sökandes begäran mötte lika litet hinder i ena, som i andra fallet. Någon annan eller mera speciell uppgift av ämne eller mål föreskrives däremot inte i grundlagen såsom ett villkor för allmänna handlingars utbekommande. Det var Kungl. Statskontoret, likasom varje ämbetsverks ovillkorliga skyldighet, att icke blott till minne och bekvämlighet, utan därjämte och huvudsakligast till allmän rättelse och för möjligheten att fullgöra redovisning för alla förehavda ärenden och deras lagliga behandling, föra eller låta föra listor, register eller diarium över inkommande mål och ärenden, av vad namn och beskaffenhet de måtte vara.

JO beslöt åtala Statskontorets president och ledamöter och yrkade att de skulle dömas för tjänsteförsummelse. Högsta domstolen dömde dem också samma år för detta brott till böter.

Behovet av en revision av TF kom upp i riksdagen under 1870- och 1880-talen. På offentlighetsprincipens område rörde detta främst frågan om rätten att ta del av också kommunala handlingar. Den rätten fördes in i lag, efter växlande bedömning i rättspraxis, först genom 1937 års lag-

⁵ Om Dalman, se *Svensk Biografiskt Lexikon*.

stiftning, då sekretesslagen tillkom genom utbrytning av sekretessreglerna ur TF.

Preciseringar av offentlighetsprincipen

1871 hade Adolf Hedin i riksdagen i anledning av ett förslag till presslag pekat också på två andra problem om offentlighetsprincipen. Han ville ha en precisering av regeln om rätten att ”i alla arkiv” skriva av handlingar. Det hade nämligen hänt att ordet ”arkiv” tolkats som liktydigt med det rum där en myndighets handlingar förvarades och att man då helt enkelt hade besvarat en förfrågan med att handlingen inte fanns i arkivet om den t.ex. för något ändamål hade tagits hem av en tjänsteman. Hedin pekade också på att det var viktigt att reglerna i TF om offentlighetsprincipen var ”kasuistiska”, dvs. att de var konkreta och detaljerade. Han varnade för att ersätta kasuistiken med en generell fras.

Hedin exemplifierade med ett JO-fall som han sade även hade tagits upp av folkhumorn. Det rör ett av de tidigare JO-fallen från 1859. Utgivaren av *Aftonbladet* hade begärt att av Generalfälttygmästarexpeditionen för avskrift få ut en pm i ett personalärende. Generalfälttygmästaren vägrade utlämnande eftersom handlingen inte ännu hade givits in till Lantförvarsdepartementets kansliexpedition. JO konstaterade att handlingen hade underskrivits och utfärdats i behörig ordning på expeditionen och då var det en offentlig handling redan där, innan den kommit in till departementet. JO begärde disciplinär åtgärd och departementschefen dömde generalfälttygmästaren till tjugofyra timmars arrest i eget rum med rättighet att under tiden ta emot besök och förrätta sin tjänst samt, enligt Hedin, med rätt att behålla sidogevär.

Uppgiften att hämta nyheter från ämbetsverken var nog inte alltid förknippad med någon högre status – man talade om notisjägare. Vid ett sammanträde 1889 med Publicistklubben, bildad 1874, diskuterades ämnet ”Pressen och myndigheterna”. Inledaren lämnade enligt protokollet en redogörelse

för de många utvägar, som stå myndigheterna till buds om de vilja för en tidningsman fördröja delfäendet av offentliga handlingar. I allmänhet hade dock intill senare ett gott förhållande ägt rum mellan pressens ombud och ämbetsmännen, vilket gjort att myndigheterna i de flesta ställen visat all önskligt tillmötesgående gente-

mot tidningsmännen. Detta goda förhållande hade emellertid numera i hög grad försämrats och skulden härför måste tyvärr tillskrivas vissa tidningar, vilka genom att i ämbetsverken använda s.k. lösa notisjägare, okunniga och pockande samt av mycket tve tydlig beskaffenhet över hövan besvärat tjänstemännen och ingivit dem en låg tanke om pressens män.

Andra debattörer medgav att det visst funnits ofog och otillbörligheter men att det skulle vara farligt att tillerkänna ämbetsmännen någon kontroll över notisjägarna.

Ett JO-ärende (1890) handlade om en redaktör i tidningen *Fäderneslandet* som hos krigshovrätten hade begärt ut domen i ett gammalt, allmänt bekant mål. Krigshovrätten krävde dock precisering till parternas namn i respektive mål och vägrade lämna ut handlingar. Det fanns ingen anslagsbok över meddelade domar och därför kunde redaktören inte precisera sig mera. Han beskyllde rättens sekreterare för stor oginhet mot en pressens representant. JO åtalade. Det blev fällande dom för tjänsteförsummelse med böter.

Nästa åtal (1896) gällde kyrkoherden i Varberg som hade vägrat en journalist vid *Varbergsposten* att få utdrag ur kyrkobok om lysningar, födda och döda. Anmälaren talade om för JO att en annan tidning, *Norra Hallands tidning Västkusten*, fått ut dessa uppgifter. Kyrkoherden hade dock sagt sig neka till att lämna några uppgifter till en sådan ”skandaltidning” som *Varbergsposten* och hoppades att tidningen skulle bli så kortlivad som möjligt. Kyrkoherden förklarade sig med att journalisten var obekant för honom och att han därför inte ville upplåta sitt hus och arkiv för honom. JO menade att kyrkoherden varit skyldig att i vart fall meddela journalisten utdrag ur böckerna. Det blev åtal och dom i hovrätten med bötesstraff.

1902 var fråga om en lagstridig vägran att hålla häradsarkivet i Lycksele tillgängligt under expeditionstid. Domaren förklarade sig hos JO:

Beträffande den av klaganden förfäktade meningen, att expeditionstid i domsaga borde räcka så länge fullt dagsljus vore rådan- de, ville R påpeka, till vilka orimligheter den satsen skulle leda, i synnerhet i Lycksele, där ett par månader om sommaren vore full dagen hela dygnet igenom.

JO kritiserade domaren. Hans förklaring syntes JO utvisa att han i stället för att i sina åtgärder ådagalägga ett tydligt medvetande om sin skyldighet att, så vitt möjligt varit, gå allmänheten tillhanda, snarare betrak-

att klagandens upprepade framställningar om att få tillgång till arkivet såsom ett för domaren besvärande tilltag, som denne med alla till buds stående medel borde avvisa. Det blev JO-åtal, dom och böter.

1911 ledde uppgifter i en artikel i *Skånska Morgonbladet* till åtal mot en rådman som vägrat låta en enskild person att i magistratens lokal ta del av ett till magistraten ingivet, av ett bolag avgivet utlåtande i ett på magistratens prövning beroende ärende. Tidningen menade att rådmannens uppfattning att handlingen blev offentlig först sedan magistraten behandlat den syntes minst sagt egendomlig och borde betraktas som synnerligen farlig för pressen om den i sina tillämpliga delar skulle göras gällande inom de allmänna verken. Åtal skedde. JO fick bakslag i hovrätten men åtalet bifölls i Högsta domstolen som dömde rådmannen för tjänsteförsummelse till böter.

1914 återkom frågan om vilken precision som krävdes i beställningen och om innebörden av begreppet ”betydande hinder”. Fallet, som föranledde JO att skriva till chefen för civildepartementet, belyser den dåtida dagspressens arbetsvillkor och skall därför refereras utförligt.

En medarbetare i *Dagens Nyheter* klagade över att registratören i civildepartementet i vittnes närvaro hade vägrat att låta honom ta del av de under dagen inkomna hos registratören för tillfället tillgängliga remissakterna. Denne DN:s ”ämbetsverksreporter” anhöll också, att det skulle övervägas, vilket inflytande det sakförhållandet tilläventyrs kunde ha, att denne registratör åtnjöt ersättning av *Svenska Dagbladet* för att till denna tidning muntligen meddela upplysningar om sådana inkomna remissakter och om detta kunde ha haft inflytande på hans vägran. Registratören lämnade JO en ingående redogörelse för de hinder ett utlämnande skulle innebära och påpekade bl.a. att handlingarna inte ännu registrerats. DN:s reporter bemötte och sade bl.a.

Det hade så långt ifrån varit klagandens avsikt att fordra några orimligheter av registratören. Tvärtom handlade det om något så enkelt och rimligt att dess effektuerande för registratören knappast krävt mer än att flytta högra handen från det skrivbord vid vilket han fullgjorde sin tjänst ned i samma skrivbords underlådor där han syntes förvara skrivelserna. På åtskilliga håll rönte tidningsmannen numera det största tillmötesgående, man stode snabbt och villigt till tjänst och man försökte på allt sätt underlätta hans på grund av knapphet på tid nog så forcerade arbete. Men så funnes å andra sidan de tyvärr icke alltför sällsynta kontrasterna, ämbets- och tjänstemän, vilka gjorde allt för att försvåra tidningsmannens arbete. Det vore givetvis en rest av en nu bortdöende byråkratism

och av byråkratiskt tänkesätt, som på så sätt tog sig ett billigt och lätt tillfredsställt uttryck. För dessa var det alltid en källa till förvåning att pressen ville ta del av offentliga handlingar; tidningarna lade sig då alltid i saker som inte rörde dem, resonerade de. Men denna registrator tillhörde en mera komplicerad typ. Förvisso hade han den bästa kontakt med ett ostört byråkratiskt tänkesätt men han hade också en annan sida. Han samlade nämligen under arbetsdagens lopp i några av sina många skrivbordslådor ihop vad som han fann vara av mera allmänt intresse i remissväg, han satte sig så i förbindelse med den tidning han gynnade och som på sitt sätt gynnade honom och utlämnade till denna tidnings medarbetare sin skörd för dagen. För att kanske icke knappa fem minuter därefter med orubbligt lugn förklara för andra, icke gynnade tidningars medarbetare att hans instruktion, hans tid, tryckfrihetsförordningen eller vad det nu kunde vara hindrade honom att låta dem få reda på vad som inkommit på remissområdet. Detta uppträdande kunde betecknas såsom fullständigt upprörande och ett dylikt hyckleri var i sanning ovärdigt en statens ämbets- eller tjänsteman. Registratorn förde inte tidsenliga diaries. I stället fördes handlingarna in på s.k. gamla nummer, dvs. på det nummer och i den årgång då den fråga handlingen gällde först dök upp på departementets horisont. Och i ett land som Sverige, där frågor i årtal kunde slungas fram och tillbaka mellan departement och ämbetsverk utan att bli avgjorda hann en fråga ofta nog att bli rätt gammal.

DN:s reporter krävde en modern diariesföreläsning. Han avslutade med att säga att denna fråga var av största betydelse för hela den svenska pressen, att registratorn i fråga ”med åren blivit allt tryggare och mera ogenerad i sin trafik och att han var en representant för ett system som inte längre fick tolereras och, om det fick fortleva, lätt kunde sätta en bestående fläck på den svenska eljest med rätta aktade ämbets- och tjänstemannakåren.”

JO ansåg sig dock inte kunna leda i bevis hur registratorns arbetsbörda hade sett ut just den aktuella dagen och att det inte förelegat betydande hinder för registratorn. Så JO åtalade inte men begärde att departementschefen skulle undersöka saken och att åtgärder skulle vidtas för att undanröja förekommande hinder mot omedelbart bifall till sådana framställningar som *DN:s* reporter hade gjort.

Offentlighetsprincipens betydelse för den moderna pressens utveckling kan inte nog understrykas. Det är alltså genom pressens JO-anmälningar och JO:s praxis som offentlighetsprincipens närmare innebörd för journalisternas arbetsförhållanden formas. Genom JO:s beslut och några domar utmejslas en praxis i fråga om den faktiska innebörden av den

centrala bestämmelsen som nu står i 2 kap. 12 § TF om att allmän handling som får lämnas ut på begäran genast eller så snart det är möjligt skall tillhandahållas på stället om inte betydande hinder möter.

Öppenhet kring domstolsförhandlingar (Tolångamålet)

Efter det nya statsskicket 1809 utkämpades tre stora strider mellan stat och press. De två första rörde indragningsmakten och frågan om TF skulle behålla sin status som grundlag, där riksdagen med särskilt aktiva bönder och borgare försvarade TFs ställning och gick emot regeringens propositionsförslag på 1850-talet. Den tredje striden handlade om domstolsoffentlighet och fick sin avslutning med det s.k. Tolångamålet, som väckte stor uppmärksamhet och ledde till lagstiftningsåtgärder.

I fråga om öppenhet kring domstolsförhandlingar kunde man falla tillbaka på en lång tradition av offentlighet. Men den hade i praktiken sina påtagliga brister. Vid 1823 års riksdag väcktes i bondeståndet två motioner om offentlighet vid rannsakning i brottmål vid underdomstolar och poliskamrar i städerna och vid underdomstolar på landet men också vid förhandlingar i överdomstol. Riksdagen beslöt enligt förslagen men Kungl. Maj:t vägrade sin sanktion. Frågan, som sedan drevs hårt av Lars Johan Hierta och Adolf Hedin, fick sin lösning först 1881 och det i anslutning till Tolångamålet.

Det rörde sig här om en processuell fråga i den allra första av de stora yttrandefrihetsprocesserna från 1880-talet (se JO:s ämbetsberättelse 1884). En folkskollärare i Tolånga i Skåne hade häktats och åtalats för irrläror och hädelse. Barnen påstods inte få någon riktig religionsundervisning av sin fritänkande lärare. När målet skulle prövas i häradsrätten vägrades referenterna från *Dagens Nyheter*, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, *Framåt*, *Nya Skåne* och *Öresundsposten* tillträde till rättsalen. Anmälan till JO i saken gjordes 1879 av S. A. Hedlund, chefredaktör för *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Domaren svarade JO att han inte fann nödigt att bemöta de lögnaktiga och vrängda framställningar som en del representanter för den svenska smutspressen och skandalskripare hade behagat göra mot handläggningen. JO tog upp principfrågorna i fallet redan i 1880 års ämbetsberättelse och riksdagen lagstiftade i frågan 1881. JO åtalade och domaren dömdes senare med stöd av tidigare gällande administrativa regler för att han inte iakttagit kravet på offentlig-

het och för otillbörligt skrivsätt såsom riktat mot JO och även i övrigt opassande.

Andra centrala TF-frågor

Jag går nu över till den s.k. exklusivetsgrundsatsen och dess betydelse i fråga om utvecklingen av skyddet för meddelare, som ju bl.a. innebär ett förbud för myndigheter att utsätta sina anställda för efterforskning i repressaliesyfte.

Det är från 13 § i 1766 års förordning som grunden för exklusivetsprincipen kan hämtas. Det allmänna får inte ingripa mot missbruk av tryckfriheten eller mot medverkan därtill annat än i de fall och i den ordning som föreskrivs i tryckfrihetsförordningen (se 1 kap. 3 § nu gällande TF).

JO diskuterar för första gången principiella rättstillämpningsfrågor på tryckfrihetens område – vid sidan av offentlighetsprincipen – mera utförligt på 1850-talet.⁶

Det handlar om det s.k. Rosenschiöldska målet. Rosenschiöld gav ut tidningen *Fäderneslandet* i Lund. Den innehöll en artikel med hans signatur och med ett innehåll som universitets konsistorium ansåg anstötligt. Eftersom Rosenschiöld var inskriven vid universitetet, han var student och s.k. överliggare, kallades han till förhör inför konsistoriet och fick frågan om han var författare av artikeln. Han åberopade TF och vägrade att svara på frågan. Konsistoriet beslöt att relegera honom från universitetet för all framtid. JO åtalade konsistoriets ledamöter för beslutet att relegera, som saknade stöd i TF, dvs. JO hävdade den s.k. exklusivetsgrundsatsen och menade att myndigheterna på det här sättet försökte komma åt innehållet, texten, i en skrift. Domstolarna kringgick dock den frågan. JO förlorade målet.

Först 50 år senare kom det första rättsfallet där JO på den här punkten hade framgång. Efter anmälan av Publicistklubbens styrelse tog JO 1902 upp det s.k. Moheda-fallet. En soldat hade anonymt skrivit en tidningsartikel om fylleri under en midsommarfest på exercisplatsen på Moheda. Han skrev bl.a.: ”Att roa sig på lägerplatsen kan dock vara rätt svårt. Då

⁶ För den följande framställningen se särskilt Hans-Gunnar Axberger, ”Justitieombudsmannen, tryckfriheten och maktindelningen”, i *Maktbalans och kontrollmakt: 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv*, Stockholm 2009, s. 415 ff.

de enda förlusteställena inom lägergränsen äro ölstånden, vilka ock förstå att draga vinst av sina privilegier.” Nästa dag var manskapet enligt artikeln ganska mangrant berusat.

Soldatens befäl, en major, hade hållit förhör med soldaten och dömt honom till tre dagars sträng arrest för att han brustit i anständigt uppförande genom lögnaktiga uppgifter av beskaffenhet att nedsätta regementets anseende.

Majoren försvarade sig hos JO med att soldaten inte hade straffats som författare till artikeln utan endast som meddelare av den osanna beskyllningen. Han jämförde med fallet där någon skickade in en falsk förlovningsannons till en tidning och fortsatte:

En grundlagstolkning, enligt vilken krigsman vore berättigad att emot sin förman utslunga vilka smädelser och osanna beskyllningar som helst, blott desamma bragtes till en tidningsutgivares kännedom och av denne publicerades, vore --- absolut oförenlig med nödvändigheten att upprätthålla disciplinen inom armén, och man behöfde blott tänka sig dess tillämpning under krigstid för att finna, att konsekvenserna av en dylik tolkning måste bli samhällsvådliga.

JO slog fast att soldaten hade bestraffats för innehållet i artikeln och som författare. JO begärde disciplinär åtgärd mot majoren. Det blev fällande dom i krigshovrätten och HD för tjänstefel.

Nästa fall kom ett par år senare, 1911. En tjänsteman skrev anonymt en tidningsartikel om påstådda missförhållanden inom Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen. Efter sin semester blev han av styrelsens chef, en överste, tillfrågad om det var han som hade skrivit artikeln. Efterforskande av källa, alltså. Tjänstemannen svarade ja. Översten lät tydligt märka sitt misshag och fann sig böra meddela tjänstemannen att han kunde påräkna ekonomisk ersättning till årets slut och rådde honom att försöka skaffa sig arbete på annat håll.

Aftonbladet uppmärksammade saken i en artikel och JO tog på eget initiativ upp det hela. JO tog först upp frågan om tjänstemannen kunde anses ha blivit bestraffad. Det behöfdes enligt JO föga skarpsinne för att inse att han i sak verkligen hade fått sitt avsked. Att avstänga en tjänsteman från allt arbete i ett ämbetsverk och på samma gång beteckna honom såsom fortfarande tillhörande verket, var alltså blott en föga tilltalande lek med ord. Han hade blivit avsatt på grund av tidningsartikeln. JO åtalade och det blev fällande dom mot översten.

Här och i andra mål ingrep JO med stöd av principen om källskydd och tog också upp ett fall om efterforskande av källa. När det gäller detta och meddelarskydd och skydd mot efterforskning fanns det inte tydliga regler i TF utan JO:s argumentation byggde på TFs bakomliggande principer. Den rättsliga grunden var alltså svagare och det blev svårt för JO att få genomslag för sin uppfattning.

JO begärde nu lagändring och saken kom upp i 1909 års tryckfrihetskommitté som 1912 under Nils Alexanderssons ledning anslöt sig till JO:s uppfattning. Argumentet byggde inte på att det gällde att stödja en enskilds rätt utan handlade om samhällsnyttan – det gällde att upprätta ett skydd mot falsk kåranda och falsk solidaritetskänsla.

Ytterligare ett viktigt rättsfall, nu med Militieombudsmannen, MO, som åklagare, bör nämnas. Det är från 1944 och rör en luftbevakerska som skrev en insändare och ironiskt tackade för en fältjulkapp till henne som innehållit bl.a. rakblad och cigarrsnoppare. I insändaren hade hon skrivit in sitt hemliga fältpostnummer. Hon blev sedan förhörd i saken av sin chef, som dock friades i Högsta domstolen.

Därefter slogs meddelarens principiella ansvarsfrihet, kompletterat med anonymitetsskyddet, uttryckligen fast i 1949 års tryckfrihetsförordning. Men något efterforskningsförbud infördes inte då. JO fortsatte att driva att ett sådant förbud skulle tillämpas. Det infördes i TF 1979 efter förslag av Massmedieutredningen i form av en uttrycklig och straffsanktionerad förbudsregel i TF.

Sedan fick JO ta sig an problemet där personer som öppet framträtt i media, och alltså inte var anonyma och hade behövt efterforskas, av sin arbetsgivare drabbats av repressalier. Först 2010 infördes ett straffsanktionerat repressalieförbud i TF.

Men det var alltså något som JO hade varit på redan 150 år tidigare i det Rosenschiöldska målet.

Utveckling i symbios

Offentlighetsprincipen fanns med redan i 1766 års TF och fick sitt genombrott under 1800-talet. Den utvecklas i symbios mellan publicister och JO, stärktes och preciserades så småningom genom domstolarernas praxis. Också i frågan om exklusivitetsgrundsatsen, meddelarfriheten samt efterforsknings- och repressalieförbuden kan utvecklingen i

rättspraxis och lagstiftning i hög grad sägas vara resultat av denna symbios.

Johan Hirschfeldt är född 1942 och f.d. hovrättspresident. Han har tidigare arbetat hos JO, i Regeringskansliet och som justitiekansler. Han har också haft uppdraget som ordförande i Pressens Opinionsnämnd.

Epost: jhirschfeldt@gmail.com

Står jämställdhet och yttrandefrihet på samma sida?

Därför har Sverige avstått från att lagstifta mot könsdiskriminerande reklam¹

Eva-Maria Svensson och Maria Edström

”Men jag tror inte att lagen är det mest effektiva medlet att använda sig av, och i det här fallet värnar jag hellre yttrandefriheten än en lag mot könsdiskriminerande reklam.”²

Nyamko Sabuni, Jämställdhetsminister i Sverige 2006–2013

Detta kapitel är en förkortad och uppdaterad version av en tidigare på engelska publicerad text, ”FREEDOM OF EXPRESSION VS. GENDER EQUALITY – conflicting values when regulating gender stereotypes in advertising” i *Tidsskrift för Rettsvetenskap*, vol. 127, 5/2014 och det koncentreras till tre skeden i processen om hur könsdiskriminerande reklam definierats som en konflikt mellan jämställdhet och yttrandefrihet i ett svenskt sammanhang.

Sverige har en stolt tradition av att värna yttrandefriheten. Under de senaste 50 åren har man också haft en stolt tradition av att värna jämställdhet mellan kvinnor och män. Sverige tillhör även de länder som skrivit under kvinnokonventionen (CEDAW) och FN:s Pekingplattform som båda bl.a. syftar till att motverka stereotypa skildringar av kvinnor och män. Därför är det intressant att studera Sveriges hittillsvarande politiska och juridiska debatter om könsstereotyper i reklam där varje försök att lagstifta har misslyckats.

Såväl jämställdhet som yttrandefrihet är ledstjärnor i den svenska demokratin och betraktas som viktiga principer i den svenska konstitutionen.³ Jämställdhetsprincipen uttrycks i svensk grundlag (RF) och i EU:s fördrag (FEU och FEUF) och har över tid utvecklats från formell (lika-

¹ Kapitlet är skrivet inom forskningsprojektet *Marknadsdriven yttrandefrihet – svenska medier mellan demokrati och marknad* finansierat av Ragnar Söderbergs stiftelse 2013–2016.

² Interpellation 2007/08:571 av Hillevi Larsson (s), anf. 47 av Nyamko Sabuni.

³ Här används uttrycket den svenska konstitutionen, trots att det i själva verket rör sig om fyra grundlagar, varav tre är relevanta i detta sammanhang (RF, TF och YGL).

behandling) till reell (lika resultat). Den svenska konstitutionen har fortfarande en formell skrivning, vilket bl.a. har kritiserats av den FN-kommitté som ska övervaka att de stater som anslutit sig till CEDAW följer konventionen⁴, men den reella principen är bindande för Sverige genom EU:s fördrag. Den senare principen kräver fler aktiva åtgärder av regeringen i strävan efter att uppnå jämställdhet.

Yttrandefriheten syftar främst till att främja den fria åsiktsbildningen och innefattar en individuell rätt att ha en uppfattning, att uttrycka den uppfattningen och att söka, motta och meddela information. Denna rättighet uttrycks i tre grundlagar. Regeringsformen (RF) innehåller de allmänna bestämmelserna om yttrandefrihet och informationsfrihet. Tryckfrihetsförordningen (TF) fokuserar på den tryckta pressens yttrandefrihet. Yttrandefrihetsgrundlagen (YGL) fokuserar på yttrandefrihet i radio, television och elektroniska medier. Det är värt att notera att Sverige har en tradition att skydda den tryckta pressen som daterar sig till 1766 när den första tryckfrihetslagstiftningen antogs. Det svenska systemet omfattar flera särskilda kännetecken som offentlighetsprincipen, rätten att ta del av information som finns hos allmänna myndigheter samt källskydd och meddelarskydd.

Den svenska yttrandefriheten är inte bara en individuell rättighet, utan beskrivs också som något som tjäna det allmännas bästa. Avsikten med en sådan frihet uttrycks explicit i såväl TF som YGL som att den ska säkra det fria utbytet av åsikter och en mångfald av åsikter. Båda lagarna ger massmedierna en särskild roll att granska makten och vara leverantör av information och åsikter för att bygga det demokratiska samhället och därmed bidra till välinformerade medborgare.⁵

Som utgångspunkt gäller att reglerna om yttrandefrihet ska ha en vidsträckt tillämplighet och inte exkludera några typer av yttranden. Men möjligheter att begränsa vissa yttranden finns uttryckligen i grundlagarna eller har bedömts finnas genom tolkning av yttrandefrihetens gränser. Tillämpligheten av de olika bestämmelserna beror även på i vilka medier meddelandena publiceras, så är till exempel möjligheten att begränsa yttranden i radio och television något annorlunda än i tidningar. Vissa

⁴ CEDAW/C/SWE/CO/7, 8 April 2008, Åsa Gunnarsson och Eva-Maria Svensson *Genusrättsvetenskap* (Studentlitteratur 2009), Lenita Freidenvall *Regeringsformen ur ett könsperspektiv: en övergripande genomgång*, Grundlagsutredningen (Fritze 2007).

⁵ Denna aspekt beaktas i *Charter of Fundamental Rights of the European Union article 11* om yttrandefrihet i vilken det stadgas att "the freedom and pluralism of the media shall be respected".

typer av meddelanden har ett lägre skydd än andra, så anges till exempel att utrymmet för kommersiella meddelanden kan begränsas. I RF nämns kommersiella meddelanden explicit som ett exempel på kommunikation som kan inskränkas för att söka balansera denna frihet gentemot andra intressen. I TF och YGL finns uttryckliga bestämmelser som också medger vissa begränsningar när det gäller visst reklam innehåll (tobak, alkohol och läkemedel) och kommersiella meddelanden som vänder sig till särskilda grupper (t.ex. barn). Sådana begränsningar har gjorts i vanlig lag. Dessutom vid tolkning av TF:s och YGL:s tillämpningsområde har rent kommersiella meddelanden ansetts kunna regleras i vanlig lag. Så har skett när det gäller ohederliga och/eller missledande kommersiella meddelanden, framförallt när det gäller tid, plats och på vilket sätt marknadsföringen görs. De två viktigaste lagarna är Marknadsföringslagen (2008:486) med en grund i direktivet 2005/29/EC, och Radio- och TV-lagen (2010:696) som bygger på direktiv 2010/13/EU.⁶ Båda dessa lagar innehåller begränsningar i tid, plats och metod för reklambudskap. Marknadsföringslagens avsikt är att förhindra marknadsföring som är vilseledande för konsumenter och affärsmän. ICC:s uppförandekod ansluter till Marknadsföringslagen genom referenser till begreppet ”god affärspraktik”.

När det gäller könsdiskriminerande (eller könsstereotyp) reklam är Sverige det enda nordiska land som fortfarande och enbart förlitar sig på branschens självreglering. Övriga nordiska länder (Danmark, Finland, Island och Norge) har regleringar som täcker könsdiskriminering i reklam i någon form. På Island innefattas de bestämmelserna i en Jämställdhetslag (Lög um jafna stödu og jafnan rett kvenna og karla). I övriga tre länder återfinns bestämmelserna i Marknadsföringslagen (Danmark och Norge) och i Lag om konsumentskydd (Finland). Finland har därutöver ett självreglerande branschorgan (liksom Sverige). Inget av de övriga länderna har ansett att yttrandefriheten skulle vara ett hinder för reglering av könsdiskriminerande reklam. Å andra sidan förefaller den offentliga debatten ha varit mer levande i Sverige än i övriga nordiska länder.

⁶ Utrymmet för reklambudskap i televisionen har utökats i och med detta direktiv, *Audio-Visual Media Services Directive* (Directive 2010/13/EU) (10 March 2010).

Politisk debatt och lagförslag om könsstereotyper i reklam – den första vågen

Könsstereotyper i reklam (som definieras som en form av diskriminering mot kvinnor i CEDAW)⁷ har varit en fråga för politiska debatter och lagförslag i Sverige sedan 1970-talet. Också inom EU har frågan lyfts ett flertal gånger på senare år.⁸ Hållningen har varit ambivalent och olika aktörer inom offentliga myndigheter har uttryckt olika inställningar till hur frågan om könsstereotyper ska hanteras. När frågan har varit uppe på den politiska och lagstiftande agendan har privata aktörer från reklamindustrin argumenterat aktivt för att den ska hanteras genom självreglering.

Den första offentliga åtgärden kom 1974 på ett initiativ från den svenska Konsumentombudsmannen, en myndighet med särskild uppgift att

Denna annons för ett smörjmedel infördes i Dagens Nyheter den 7 oktober 1973 och behandlades i Marknadsdomstolen som ansåg annonsen könsdiskriminerande enligt beslut 8/1976.

⁷ CEDAW Article 5a, and Women's Committee, General Recommendation No. 25.

⁸ Se Svensson, E-M & Edström, M, FREEDOM OF EXPRESSION VS. GENDER EQUALITY – conflicting values when regulating gender stereotypes in advertising”, *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, vol. 127, 5/2014.

definiera och kartlägga aktuella problem för konsumenter. En PM sändes till en jämställdhetsdelegation som hade som uppgift att undersöka behovet av lagstiftning mot diskriminerande reklam. Delegationen rekommenderade inte lagstiftning, även om problemet med diskriminerande reklam ansågs allvarligt. Problemet uppfattades som att det gällde både konsument- och jämställdhetsfrågor.⁹

Bara en gång, 1976, har Marknadsdomstolen prövat om könsdiskriminerande reklam kunde tänkas utgöra en kränkning av Marknadsföringslagen.¹⁰ Domstolen reflekterade över om reklamen var en kränkning av såväl den tilltänkta konsumenten som rätten att inte bli diskriminerad som kvinna. Reklamen i fråga betraktades faktiskt som diskriminerande mot kvinnor, men avsikten i Marknadsföringslagen var inte, enligt domstolen, att skydda kvinnor utan att skydda konsumenter och reklamen ansågs inte vara otillbörlig i relation till konsumenter. Varför kvinnor inte kunde antas identifiera sig själva som konsumenter av den aktuella varan, och därför skulle kunna skyddas som konsumenter, utforskades inte av domstolen i dess bedömning. Sedan dess har Marknadsdomstolen inte hanterat könsdiskriminerande reklam. Varje förslag om att lagstifta sedan dess (det har funnits flera motioner och propositioner under 1970-, 80- och 90-talen) har resulterat i ett motstånd från mediebranschen, med referens till att yttrandefriheten är hotad.¹¹ Denna uppfattning har också varit den som ansvariga politiker anammat.

1977 avvisade konstitutionsutskottet ett förslag om lagstiftning mot könsdiskriminerande reklam med argumentet att

(f)rågan om kommersiell reklam åtnjuter tryckfrihetsrättsligt skydd behandlades av massmedieutredningen, som klart gav uttryck för uppfattningen att så i väsentliga avseenden var fallet. Samma principiella inställning redovisades av statsmakterna i samband med de ändringar som gjordes i tryckfrihetsförordningen 1973–1974 för att möjliggöra lagstiftning om förbud mot reklam för alkohol och tobak. En lag med förbud mot kvinnodiskriminerande reklam synes därför fordra stöd i tryckfrihetsförordningen.¹²

⁹ PM till frågan om lagstiftning mot könsdiskriminering (Ds Ju 1975:7).

¹⁰ MD1976:8.

¹¹ Se SOU 2008:5 *Könsdiskriminerande reklam – kränkande utformning av kommersiella meddelanden*, s. 44.

¹² KU 1976/77:27, se SOU 2008:5 *Könsdiskriminerande reklam – kränkande utformning av kommersiella meddelanden*, s. 44.

Detta var första gången som argumentet användes i samband med könsdiskriminerande reklam och det var några år efter att den första Marknadsföringslagen hade antagits i början av 1970-talet, en lag som begränsar rätten att meddela sig kommersiellt. I det förberedande arbetet inför Marknadsföringslagen hade förhållandet mellan yttrandefriheten och kommersiella meddelanden diskuterats generellt. Där ansågs det vara möjligt att begränsa kommersiella meddelanden eftersom sådana inte ansågs åtnjuta samma skydd som andra typer av meddelanden – och detta var också den uppfattning som uttrycktes i ovan nämnda rättsfall från 1976. I en offentlig utredning om yttrandefrihet år 1983¹³ förklarades att reklam i grunden är skyddad av regleringarna i yttrandefriheten, men samtidigt konstaterade man att grundlagen inte utgör ett hinder för att lagstifta om innehåll och form för kommersiella meddelanden om sådana begränsningar skulle anses vara nödvändiga.¹⁴ Meddelanden som anses vara kommersiella (eller som det uttrycks i rapporten, ”yttranden med avsikt att främja handel”) kunde regleras om några särskilda syften var uppfyllda, till exempel att skydda konsumenters ekonomiska intressen, hälsa eller personliga integritet. Detta betonas i formuleringar om vikten av utbildning och information och möjligheten att industrin själv kunde organisera självsanerande system. Sedan dess har frågan om lagstiftning mot könsdiskriminerande reklam betraktats som en fråga om inskränkning av yttrandefriheten och vidare som en fråga där det inte finns tillräckligt tungt vägande skäl att låta det motstående intresset av jämställdhet motivera en inskränkning.

Konsumentverket var i många år ålagda att arbeta mot könsdiskriminering i reklam och myndigheten producerade åtskilliga rapporter om diskriminering och stereotyper i olika typer av reklam.¹⁵ När det gäller frågan om lagstiftning höll Konsumentverket med om vad tidigare regeringsrapporter kommit fram till: en lag mot diskriminering och stereotyper i reklam kräver en grundlagsändring.¹⁶ Men enligt Konsumentverket fanns det skäl att göra en sådan grundlagsändring då intresset att skydda

¹³ SOU 1983:70 *Värna yttrandefriheten*.

¹⁴ SOU 1983:70 *Värna yttrandefriheten*, se SOU 2008:5 *Könsdiskriminerande reklam – kränkande utformning av kommersiella meddelanden*, s. 45.

¹⁵ För en förteckning över rapporter, se SOU 2008:5 *Könsdiskriminerande reklam – kränkande utformning av kommersiella meddelanden*.

¹⁶ SOU 1983:70 *Värna yttrandefriheten*, SOU 1985:32 *Hushållning för välfärd Den framtida konsumentpolitikens inriktning*, Betänkande av Konsumentpolitiska kommittén.

kommersiella meddelanden inte kan väga tyngre än intresset av att uppnå icke-diskriminering och jämställdhet.¹⁷

Politisk debatt och lagförslag om könsstereotyper i reklam – den andra vågen

När svensk jämställdhetspolitik radikaliserades och utvidgades under 1990-talet, återupptogs också debatten om lagstiftning gällande könsdiskriminerande reklam. Ett av de fyra målen i jämställdhetspolitiken kom att handla om att mäns våld mot kvinnor ska upphöra samt om mäns och kvinnors rätt till kroppslig integritet. Där ingår även en skrivning om exploatering av kvinnor i reklam som en del av problemet.¹⁸ Den socialdemokratiska regeringen tog initiativ till en offentlig utredning 2006¹⁹ mot bakgrund av ett av jämställdhetspolitikens fokusområde, närmare bestämt sexualiseringen av det offentliga rummet.²⁰

Den utredning som presenterades år 2008 uppgav att det vore möjligt att införa lagstiftning om diskriminerande reklam utan att begränsa yttrandefriheten.²¹ Det avgörande argumentet var att diskriminerande kommersiella meddelanden inte givet skyddas från ingripanden av grundlagarna eftersom de är rent kommersiella meddelanden (och som sådana inte åtnjuter fullt skydd som yttranden) och att diskriminering är förbjudet på andra områden i samhället. Kommersiella meddelanden har inte samma rättsliga skydd som andra meddelanden (på grund av att huvudsyftet är att sälja något, inte huvudsakligen att uttrycka någon uppfattning), och frågan om att motverka könsdiskriminering är så principiellt viktig och dessutom en skyldighet för staten att aktivt göra något åt. Att

¹⁷ SOU 1985:32 *Hushållning för välfärd Den framtida konsumentpolitikens inriktning*, Betänkande av Konsumentpolitiska kommittén, s. 101 f.

¹⁸ Målen antogs i bred politisk enighet 2006 utifrån propositionen *Makt att forma samhället och sitt eget liv – nya mål i jämställdhetspolitiken*. Den exakta formuleringen lyder ”Kommersialiseringen och exploatering av kvinnokroppen – men även i ökande grad manskroppen – i reklam, medier och pornografi är en del av detta” (Prop. 2005/06: 155, s. 126).

¹⁹ *Direktiv 2006:82*.

²⁰ Skr. 2002/03:140 *Jämt och ständigt – Regeringens jämställdhetspolitik med handlingsplan för mandatperioden*.

²¹ SOU 2008:5 *Könsdiskriminerande reklam – kränkande utformning av kommersiella meddelanden*. Författarna till denna artikel var utredare (Svensson) respektive expert (Edström) i utredningen.

frågan överlämnats till branschen och dess självsanerande organ är inte tillräckligt, enligt utredningen. Förslaget om förbud mot könsdiskriminerande reklam avslogs med ett formellt argument av den dåvarande borgerliga Alliansregeringen: den grundlagsskyddade yttrandefriheten gjorde en sådan lagstiftning omöjlig. Den officiella uppfattningen uttrycktes av den dåvarande jämställdhetsministern, Nyamko Sabuni: ”Men jag tror inte att lagen är det mest effektiva medlet att använda sig av, och i det här fallet värnar jag hellre yttrandefriheten än en lag mot könsdiskriminerande reklam.”²²

Reklamindustrin har mobiliserat varje gång lagstiftning har föreslagits. Den svarade på lagstiftningsförsök 1989 genom att sätta samman ett branschgemensamt råd, Näringslivets etiska råd mot könsdiskriminerande reklam, ERK. Industrin mobiliserade igen när den senaste utredningen presenterades 2008 och branschens ERK organiserades om till Reklamombudsmannen, RO. Både ERK och efterträdaren RO har tagit ställning till ett stort antal klagomål om diskriminerande reklam. Reklamombudsmannen har också gjort verksamheten mer synlig och tillgänglig.²³ Reklambranschen hävdar sin självsanerande verksamhets legitimitet som neutral organisation och valet att använda ”Ombudsman” i sitt namn var troligen avsett att anknyta till den offentliga makt och myndighet som termen förknippas med.

Den svenska hållningen har kritiserats av CEDAW-kommittén som alltför passiv. Kommittén uppmanar Sverige att:

(...) strengthen its strategies to combat sexualisation of the public sphere and to take proactive measures to ensure that media production and coverage are non-discriminatory and increase awareness of these issues among media proprietors and other relevant actors in the industry. The Committee urges the State Party to undertake in-depth research and studies on the impact of gender-role stereotypes on the implementation of the Convention.²⁴

²² Interpellation 2007/08:571 av Hillevi Larsson (s), anf. 47 av Nyamko Sabuni.

²³ Se årsrapporten 2009, <www.reklamombudsmannen.org> Okt 9, 2014.

²⁴ CEDAW ‘Concluding observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women: Sweden’ (3 08-29866 CEDAW/C/SWE/CO/7) (8 April 2008) para 23.

Kommitténs begäran har i skrivande stund inte resulterat i några åtgärder från Sveriges sida utöver en fortsatt tillit till de självreglerande system som reklambranschen själv har konstruerat.²⁵

Politisk debatt och lagförslag om könsstereotyper i reklamen – en tredje väg?

Kraven på lagstiftning fortsätter därför att det ännu förekommer annonser med könsstereotyper och könsdiskriminerande bilder och eftersom internationella och EU-regleringar utövar tryck på Sverige att ändra sin inställning. Ropen på åtgärder och lagstiftning har fått ny uppmärksamhet i civilsamhället. 2013 lanserade Sveriges Kvinnolobby kampanjen Reklamera för att öka trycket på reklamindustrin och för att kämpa för lagstiftning.²⁶ I sina skuggrapporter år 2007 och 2015 formulerar svenska CEDAW-nätverket och Sveriges Kvinnolobby allvarlig kritik mot bristen på utveckling genom att konstatera att “the media avoids taking responsibility for gender equality”, och krav ställdes på ytterligare lagstiftning grundad på att “ban on gender-discriminating advertising must be driven forward.”²⁷

Sveriges Kvinnolobbys kampanj bidrog troligen till att väcka ett förnyat politiskt intresse för lagstiftning och socialdemokraterna förklarade att en minoritetsledd regeringen med socialdemokraterna skulle, om de vann valet, lagstifta i linje med kvinnolobbys krav.²⁸

Något politiskt initiativ för att lagstifta har ännu inte tagits. I den nyligen publicerade jämställdhetspolitiska utredningen håller man dock fast

²⁵ Sverige har fortfarande inte adresserat frågan som svar på kommitténs kritik, se ‘Sweden’s follow-up of the Platform for Action from the UN’s Fourth World Conference on Women in Beijing (1995) för perioden 2009–2014.’ (U2014/240/ JÄM) och den senaste svenska regeringens åttonde och nionde periodiska rapporter om åtgärder för genomförande av Konventionen om avskaffande av all slags diskriminering av kvinnor.

²⁶ Kampanjen lockade 3000 följare på Facebook första månaden.

<www.sverigeskvinnolobby.se/en> läst 6 november 2013.

²⁷ ‘Submission to the United Nation’s Committee on the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women’ (Swedish CEDAW Network and the Swedish Women’s Lobby 2007) 20-21 <<http://sverigeskvinnolobby.se/wp-content/uploads/2007/11/The-Swedish-CEDAW-Report-2007-11-25.pdf>> läst 2014-04-28, och Kvinnolobbys skuggrappor 2015.

²⁸ ”S vill lagstifta bort könsdiskriminerande reklam” *Aftonbladet* <<http://www.aftonbladet.se/nyheter/valaret2014/article18918833.ab>> läst 20 May 2014.

vid de jämställdhetspolitiska målen om att mäns våld mot kvinnor ska upphöra och alla människors rätt till kroppslig integritet. I kommentaren till målen anges det även specifikt att i målet om kroppslig integritet ingår det även att bekämpa kvinnors exploatering i reklam.²⁹ Men ännu har politikerna inte gått från ord till handling.

Under tiden har reklambranschen fortsatt att vidta egna åtgärder. Ett exempel är att branschorganisationen Sveriges Kommunikationsbyråer 2012 skrev in i sina stadgar att verka för att en gemensam branschetik utvidgas till att gälla även jämställdhetsfrågor. Man har också skapat en kommitté med uppgift att verka för en bransch i balans till 2020. Jämställdhet är en del i denna balans. Detta ökade intresse för genus- och jämställdhetsfrågor bland kommunikatörer kan få effekter på innehåll och utformning av reklam och kanske på sikt bidra till att uppfylla de krav som Sverige åtagit sig att följa genom att skriva på Kvinnokonventionen, att modifiera könsstereotyper.³⁰

Eva-Maria Svensson är professor i rättsvetenskap, Juridiska institutionen, Göteborgs universitet.

Epost: eva-maria.svensson@law.gu.se

Maria Edström är fil dr och lektor, Institutionen för journalistik, medier och kommunikation, JMG, Göteborgs universitet.

Epost: maria.edstrom@jmg.gu.se

²⁹ 2015:86 *Mål och myndighet. Effektiv styrning av jämställdhetspolitiken*, s. 462.

³⁰ Christina Gillberg 'Towards an industry in balance 2020' in Maria Edström and Ragnhild Mølster (eds), *Making Change: Nordic Examples of Working Towards Gender Equality in the Media* (Nordicom 2014).

Tre chefredaktörer var två för mycket

Mångfald eller identitet i *Dagens Nyheter*

Svante Nycander

Inför Herbert Tingstens avgång som chefredaktör 1960 var *Dagens Nyheter*s ägarfamilj inte beredd att ge Olof Lagercrantz ensam bestämmanderätt över ledarsidan. Därför utsågs även Sven-Erik Larsson till chefredaktör, medan redaktionschefen Sten Hedman blev administrativ chefredaktör. Ledningen förblev sedan tredelad till 1998. Förhållandet mellan politik och kultur i DN blev öppet konfliktfyllt. I viktiga lägen styrde journalistklubben mer än styrelsen. Svante Nycander var chefredaktör och chef för ledarredaktionen 1979–1994. Hans senaste bok är *Makten över åsikterna. DN under Olof Lagercrantz och Sven-Erik Larsson*.

En brevväxling i *Dagens Nyheter*s styrelsesekrets 1959 vittnar om vanda och rådvillhet vid valet av efterträdare till Herbert Tingsten. Ordföranden Tor Bonnier förespråkade att DN:s redaktion skulle ledas av "ett kollegium" bestående av tre personer. "Just för att ingen av de tre skall känna sig som i realiteten chefredaktör, har jag bibehållit bestämmelsen att redaktionschefen skall vara ansvarig utgivare."

Efter konflikterna med Tingsten i slutet av 1950-talet vågade ägarfamiljen inte lita på någon. Olof Lagercrantz var huvudkandidat som chefredaktör men ansågs inte tillräckligt politiskt kunnig för att ensam ha bestämmanderätt över ledarsidan. Därför utsågs även Sven-Erik Larsson till chefredaktör. De gavs samma uppdrag, och om de inte blev överens skulle styrelsens ordförande vara skiljedomare. Redaktionschefen Sten Hedman blev administrativ chefredaktör. Den redaktionella ledningen var sedan tredelad i nästan fyrtio år. Det upphörde först när Arne Ruth avgick som chefredaktör och kulturchef 1998. Hans Bergström blev ensam chefredaktör 2001.

Jag verkade inom DN 1960–1994, först som ledarskribent och senare under 16 år som politisk chefredaktör, och blev alltmer övertygad om att ledningsmodellen var feltänkt. I början av 1990-talet agerade jag öppet för en förändring. Vid Mariebergs bolagsstämma förespråkade jag en återgång till den ordning som gällde under 1950-talet, då Tingsten var

chefredaktör och Sten Hedman redaktionschef och ansvarig utgivare – i praktiken en tudelad ledning men ändå så att en person, en utåt synlig publicist, var den högsta instansen. Jag talade om detta med styrelseledamöter och vid ett medlemsmöte med journalistklubben. ”Hellre en chefredaktör än tre språkrör.”

I boken *Makten över åsikterna. DN under Olof Lagercrantz och Sven-Erik Larsson* (2014) har jag berättat om konflikter som uppstod genom att båda cheferna ville sätta sin prägel på ledarsidan. Larsson ansåg att deras befogenheter borde delas upp och lät Lagercrantz ensam sköta kultursidan, utom några få gånger; jag vill minnas att det då gällde polemik mot ledare.

Efter en särskilt elakartad sammanstötning 1968 kom Lagercrantz och Larsson överens om att dela upp ansvaret. Larsson skulle ensam svara för inrikespolitiken på ledarsidan. Lagercrantz blev även formellt ensam ansvarig för kultursidan. Båda var ansvariga för ledarsidans utrikeskommentarer, men där var utrikesredaktören Ulf Brandell skiljedomare enligt en tidigare överenskommelse. Lagercrantz och Larsson förbehöll sig båda rätten att skriva oensurerat, med personlig signatur, på både ledarsidan och kultursidan.

Trots uppdelningen blev det nya konflikter. Med hot att avgå drev Lagercrantz 1973 igenom två viktiga principbeslut. *DN:s* partibeteckning ändrades från Fp till Oberoende, och alla ledarartiklar skulle signeras av skribenten. Båda besluten syftade till att minska Larssons inflytande.

Sten Hedman ersattes 1963 av Börje Dahlqvist, med titeln redaktionschef. Han var formellt underställd chefredaktörerna, men som ansvarig utgivare och daglig ledare av den allmänna redaktionen hade han de flesta nycklarna i sin hand. Det var ingen större förändring när hans efterträdare Hans-Ingvar Johnsson 1975 blev chefredaktör även till namnet. Tredelningen utvärderades inte, den togs för given. När en av stolarna blev ledig utsåg styrelsen en ersättare utan att ompröva organisationen.

Ingen revirgräns mellan ledare och kultur

De kontrakt som skrevs med Lagercrantz och Larsson gav inte styrelseordföranden det inflytande som varit avsikten, snarare blev det tvärtom. Kaj Bonnier, ordförande från 1961, ville byta ut Larsson mot *Handelstidningens* chefredaktör Harald Wigforss (eller eventuellt någon annan), men det gick Lagercrantz inte med på, han ville inte genomgå en ny an-

passningsprocess. Larsson hade ur hans synvinkel två oskattbara förtjänster: han lade sig inte i kulturjournalistiken, och han tävlade inte med Lagercrantz som *DN:s* galjonsfigur. Om befogenheterna varit strikt uppdelade hade ägaren kunnat byta ut den ene chefredaktören utan att den andre behövde samtycka. Så gick det till i ett senare skede då varje chefredaktör hade ett tydligt avgränsat revir.

Under 1950-talet var gränsen mellan ledare och kultur inte så skarp som den blev senare. Lagercrantz var kulturchef och skrev många ledare, och det gjorde också hans medarbetare Ingemar Wizelius, som bl.a. gav ledarsidan en radikal profil i skolfrågan. Kultursidan stod öppen för ledarskribenterna, bland dem utrikesredaktören Ulf Brandell. I brevväxlingen inom styrelsen 1959 omtalades kultursidan som en del av ledaravdelningen. Som chefredaktör från 1960 verkade Lagercrantz för att vi ledarskribenter skulle skriva kulturartiklar. Min kollega Jan-Magnus Fahlström kom överens med chefredaktörerna om att få ägna fyra dagar varje månad åt kulturartiklar.

Efter flyttningen 1964 från Klara till höghuset i Marieberg höll ledar- och kulturskribenter till på samma våningsplan. Trots motsättningen mellan Lagercrantz och Larsson var umgänget omfattande och vänskapligt. Jag skrev artiklar på kultursidan som gillades mer av Lagercrantz än av Larsson. När jag gav ut en bok i alkoholfrågan 1966 beställde Lagercrantz en recension av Ingemar Hedenius. En rapportbok 1971 om en komplicerad lönerörelse recenserades av professor Folke Schmidt. Jag var gynnad.

Vietnamdebatten i *DN* sommaren 1965 inleddes på kultursidan av Lars Forssell med kritiska anmärkningar mot ledarsidan, som han ansåg vacklade mellan ”å ena sidan och å andra sidan”. Flera tongivande kulturskribenter förespråkade revolutioner i fattiga länder och hävdade att USAs krig var imperialistiskt. Där såddes frön till marxism och maoism inom 68-vänstern. Ledarsidan var kritisk mot USA i Vietnamfrågan, även före 1965, men inte med sådana argument.

Efter det socialdemokratiska segervalet 1968 skrev Sven-Erik Larsson en ledare som varnade för enpartivälde. ”Regeringen kommer att gå precis så långt som den anser lämpligt med tanke på väljarunderlaget.” Den kommer att diktera alla åtgärder, ”riksdagen blir i ännu högre grad en nullitet.”

Lagercrantz reagerade explosivt. Han skrev ett brev till styrelsen där han sade upp samarbetet med Larsson och erbjöd sig att avgå med kort varsel. Men han erbjöd sig också att stanna kvar som ensam chefredaktör.

Kultursidans medarbetare antog ett offentligt uttalande där de ställde sig ”helt solidariska med Olof Lagercrantz” och hävdade att ledarsidan borde ”ges en mindre snävt partipolitisk inriktning”. Samtidigt hyllade de debattfriheten på kultursidan. I ett annat uttalande gav välkända kulturpersonligheter uttryck för beklämning över att *DN* på ledarsidan ”förvandlats till ett partistyr organ och ett redskap för inskränkta kulturella och ekonomiska intressen”. Uppropen hade tillsammans stöd av omkring 150 personer.

Syftet var uppenbart, det gällde att få bort Sven-Erik Larsson och att reformera ledarsidan i riktning mot de värderingar som härskade på kultursidan. Detta var mer än Herbert Tingsten förmådde smälta. Han skrev i *Svenska Dagbladet* att *DN:s* kultursidor omöjligen kunde betecknas som ett forum för fri debatt, eftersom vänsterradikala åsikter dominerade påtagligt. Han ansåg att det i verkligheten var fråga om att upphäva den ene chefredaktörens frihet för den andres.

Journalistklubben räddade kvar båda chefredaktörerna

Att kultursidans skribenter offentligt angrep ledarsidan fann många inom redaktionen okollegialt. Journalistklubben antog ett uttalande som hyllade Lagercrantz men även betonade att ”systemet med två chefredaktörer har utgjort en betydelsefull tillgång för vårt oberoende journalistiska arbete”. Det hade medfört en journalistisk frihet ”som vi anser oundgängligen nödvändig”. Det var indirekt ett stöd för Sven-Erik Larsson och bäddade för den uppdelning av befogenheterna som räddade kvar båda chefredaktörerna. Samtidigt etablerades en ny doktrin om intern maktindelning som en garanti för den journalistiska friheten. I kraft av den skaffade sig journalistklubben ett i flera fall avgörande inflytande i chefsfrågor.

Konflikten orsakade inte ovänskap mellan ledarskribenter och kulturmedarbetare, men på bägge sidor kände vi att vissa ämnen var ömtåliga och borde undvikas. Jag var reporter åren 1969–1974 och berördes då inte direkt av den ideologiska konflikten, men jag märkte att åtminstone några ledarskribenter fann kultursidan vänstervriden över alla rimliga gränser.

Inför sin pensionering verkade Lagercrantz för att Sven Lindqvist skulle bli hans efterträdare. Åtminstone sedan Vietnamdebatten 1965

hade Lindqvist varit hans nära förtrogne, bl.a. hade de samma uppfattning i fråga om makten över *Dagens Nyheter*. Lagercrantz skrev 1968. ”Jag tror att jag vågar tala för det avgörande flertalet av dem som arbetar på *Dagens Nyheter* i dag om jag säger att ett totalt ansvar för tidningens framtid är vad vi önskar hävda.” I en polemik mot Sven-Erik Larsson några år senare skrev Lindqvist: ”Jag ser fram emot den dag då varje inblandning från ägarnas sida i tidningens opinionsbildning har upphört. En fri tidning bestämmer själv sin politiska inriktning. En fri tidning väljer själv sin chefredaktör.” Facket borde ta över.

Harry Schein lanserade i *DN* en annan styrmodell. En tidning i *DN:s* marknadsposition borde underkastas en public service-lagstiftning med krav på opartiskhet liknande det som gällde för Sveriges Radio. Detta tilltalade Lagercrantz, som sedan i samtal argumenterade för att *DN* skulle vara ett ”mitt i samhället fungerande public service-företag”.

Båda modellerna syftade till att genom lagstiftning eliminera *DN* som en politiskt självständig liberal tidning. Några år senare förberedde journalistklubben ett maktövertagande inom allmänna redaktionen. En kommitté skrev ett förslag om inrättande av en redaktionsstyrelse, som skulle väljas av medarbetarna, det mycket omtalade Dalarö-förslaget. Vid ett välbesökt klubbmöte bidrog jag efter förmåga till att förslaget föll. Flertalet medarbetare ville inte, när det kom till kritan, att facket skulle växa ihop med arbetsgivaren och därmed förlora sin trovärdighet som advokat för den enskilde medlemmen i tvister med redaktionsledningen.

Händelserna gjorde mig lömsk. De mest tongivande på kulturredaktionen gick in för att neutralisera ledarsidans inflytande och öppna portarna för fackliga påtryckningar i publicistiska frågor. Tidningens huvudägare hade bäddat för sådana konflikter genom ett ovist beslut 1959. Jag trodde att en lösning kunde nås bara i samförstånd med ägarna och styrelsen.

Lagercrantz efterträddes av Per Wästberg vid årsskiftet 1975/76, och då ändrades kontrakten. Larsson blev ensam chef för ledarredaktionen, Wästberg ensam chef för kulturredaktionen. Ägarna accepterade journalistklubbens yrkande, grundat på en medlemsomröstning, att allmänna redaktionen skulle ledas av Hans-Ingvar Johnsson som chefredaktör och ansvarig utgivare.

Per Wästberg var inte kulturredaktionenens första namn, men i en slutvotering segrade han över Sven Lindqvist med nio röster mot fem. Han hade lätt för att samarbeta och hade ett extremt omfattande kontaktnät. Men han tyckte inte om konflikter och prioriterade sin egen journalistik. Intervjuad av Åke Lundqvist i *Kultursidan* (2012) säger han sig ha varit

rätt foglig gentemot redaktionen, ”bara jag fick en frizon för eget skrivande”.

I memoarboken *Hemma i världen* (2010) skriver Per Wästberg: ”Vi polemiserade, öppet eller dolt, mot ledarsidan och koketterade ibland med utfall på lösan sand.”

Vilken politisk utgångspunkt hade denna polemik? Wästberg berättar om en informell omröstning bland ledar- och kulturskribenter inför ett riksdagsval. ”Medan flertalet på Ledar var folkpartister, visade sig så gott som alla på Kultur vara vänsterpartister.” Jörgen Eriksson, som varit kulturredaktionens huvudkandidat som chefredaktör, betecknas av Wästberg som anarkosyndikalist.

Vänsterpartiet Kommunisterna var under Lars Werner på 1970-talet troget Moskva och leninismen. Att dess sympatisörer dominerade DN:s kulturredaktion är mer än en kuriositet. Det gynnade bl.a. ett tänkande enligt vilket all kultur är politisk.

Polemik mellan kultur- och ledarskribenter

Per Wästberg fick utstå angrepp från bland andra Lars Gyllensten, Sven Fagerberg, Sven Delblanc och Lars Gustafsson, som betraktade DN:s kulturvänster som en maktfullkomlig elit, fången i politiska tanke-schabloner och okritisk mot diktaturregimer. Gyllensten påminde om skribenter som hade lämnat DN i protest, som Erik Lönnroth, Olle Holmberg, Johannes Edfelt, Artur Lundkvist och Ulf Linde.

Polemik mot ledarsidan gavs det många exempel på. Karl Erik Lagerlöf skrev efter valet 1976 att Thorbjörn Fälldins löftesbrott i fråga om laddningen av Barsebäck 2 borde ha utlöst ”ett ramaskri” på ledarsidan. Men så blev det inte: ”Det måste vara ytterligt svårt för våra läsare att inte i detta och en rad andra skrivelser på ledarsidan se partipolitiska hänsyn. En borgerlig regering kunde tydligen vara värd att kärnkraftsfrågan kompromissades bort. I själva verket har tidningens ’oberoende’ inte slagit igenom...” (Återges i Lagerlöf 2010). Artikeln hade godkänts av Per Wästberg.

Som skribent vill man vara fredad i eget bo. Underbetyg i ämnet ”oberoende” av en kollega, några rum bort, är en typ av internpolemik som en tidningsledning inte borde släppa fram.

Vi tröstade oss med tankar om vår enastående öppenhet mot läsekretsen. Lagerlöf och jag blev inte ovänner, under flera år umgicks vi privat,

med gemensamma joggingrundor och skidturer i Järfälla, där vi båda bodde.

Åke Lundqvist skriver i *Kultursidan* att de mest drivande debattörerna åren kring 1980 var Sven Lindqvist och Karl-Erik Lagerlöf. På agendan fanns löntagarfonder, löneklyftor, arbetsmiljö, hot mot naturmiljön, den offentliga sektorns nerdragningar, den sociala utslagningen, vilseledande välfärdsmått med mera. ”I efterhand ter sig Lindqvists och Lagerlöfs artiklar från åren kring 1980 utopiska. Praktiskt taget ingenting av deras idéer har förverkligats.”

Inför Sven-Erik Larssons pensionering vid utgången av 1978 inbjöds jag till ett samtal med styrelsens rekryteringsgrupp. *DN:s* upplaga och ekonomi ingav då bekymmer. Jag hävdade att tidningen borde ha beredskap för att en omprövning av ledningsmodellen kunde tvinga sig fram. I så fall var jag beredd att samarbeta även i en annan konstellation. Jag ville ha detta sagt för att inte framstå som överkörd om jag senare accepterade att vara politisk redaktör utan titeln chefredaktör. Jag ansåg att spänningen mellan de två opinionsbildande redaktionerna skadade *DN*.

Jag utverkade ökat utrymme för *DN Debatt* som ett forum utan ideologisk slagsida. Jag fick också möjlighet att rekrytera tre nya medarbetare, två externt och en internt. (Netto ökade bemanningen med en tjänst.) Jag anställde två skribenter med tydlig borgerlig bakgrund. Den tredje blev Åke Lundqvist från kulturredaktionen. Att han själv var intresserad visar att relationen mellan de två avdelningarna trots allt fungerade. Han var ett lyckokast, inte minst som politisk kåsör under vinjetten Friskyttan.

Olof Lagercrantz var under 1950-talet en borgerligt sinnad kulturradikal. Han rörde sig markant åt vänster under 1960-talet, men han var aldrig doktrinär. Hans radikalism hade mer att göra med medkänsla och indignation än med politisk ideologi. Åke Lundqvist gör i *Kultursidan* en riktig iakttagelse: ”Tidningsmannen Lagercrantz har kommit att förknippas med hård polemik, fräna angrepp, känslolösa utspel. Den som i dag läser hans artiklar överraskas tvärtom av hur föga de präglas av tvärsäkra ställningstaganden, hur kritiskt prövande de ofta är”. Filosofiskt hade han inget gemensamt med den vänster som började sin långa marsch genom institutionerna 1968.

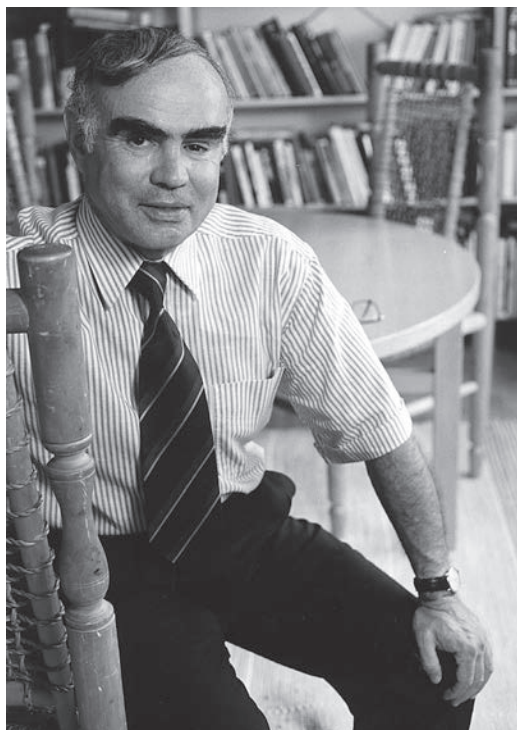
Utan Olof Lagercrantz (och Ingemar Wizelius och Åke Lundqvist) blev *kultursidan* politiskt mer förutsägbar än *ledarsidan*. Skribenter och artiklar som bröt mot det vänsterradikala mönstret var inte välkomna.

Per Wästberg avgick som chefredaktör efter sex år, och många nominerades som hans efterträdare, bland andra professorerna Sven-Eric

Liedman och Lars Lönnroth. Till sist röstade de fast anställda på kulturredaktionen om tre kandidater. P. O. Enquist fick fyra röster, Rita Liljeström åtta och Arne Ruth tre. Styrelsen utsåg Arne Ruth, som tillträdde vid årsskiftet 1981-82.

DNs kulturredaktion en plattform för postmodernismen

Ruth hade starka meriter, hade varit chef för Sveriges Radios samhällsredaktion och för *Expressens* kulturredaktion. Av boken *Arne Ruth talar ut* (2013) framgår hur ovälkommen han ändå var på *DN*:s kulturredaktion. Kollegan Lars Linder säger i en intervju: ”Jag minns det första årets redaktionsmöten som ganska outhärdliga, ett slags ständigt pågående intellektuell mobbing. [– – –] När Arne kom med ett nytt förslag upplystes han gärna om att det var för ytligt, så hade vi aldrig gjort för-

Arne Ruth var en av tre chefredaktörerna på DN från 1982 och avgick från posten som kulturchef och chefredaktör 1998.

Foto: Jurek Holzer/TT.

ut, så skulle aldrig Lagercrantz och så vidare.” Själv säger Arne Ruth att några på redaktionen såg honom som en Bonnierlakej. Han höll eftermiddagsmöten med hela avdelningen, 20–25 personer, inklusive administrativ personal. Han ville ha ett öppet samtalsklimat, men det var också en överlevnadsstrategi. Han tror inte att han blivit kvar ens ett halvår om han hade försökt beordra folk från sitt chefsrum.

Sommaren 1982 öppnade han kultursidan för en debatt med vinjetten ”Är Sverige totalitär?”. Filosofen Germund Hesslow fann att kulturdebatten i Sverige bekräftade Roland Huntfords tes om svenskarna som ”The New Totalitarians”. Ett tjugotal inlägg följde, både mothugg och instämmanden. Åke Lundqvist påpekar att en sådan debatt, inledd högerifrån, inte tidigare hade varit möjlig på kultursidan.

Arne Ruth och danska *Politikens* chefredaktör Herbert Pundik tog initiativ till ett frihetspris, som första gången gavs till polska Solidaritet och blev mycket uppmärksammat. En framgång blev också Ruths inbjudan till Hans Magnus Enzensberger att skriva en serie artiklar om Sverige, ”Svensk höst”. Ruth breddade kulturjournalistiken och kunde göra många nyrekryteringar; annonskonjunkturen hade vänt uppåt.

Allt var inte lyckat. Under sitt första år på *DN* inledde Ruth en debatt om postmodernism och poststrukturalism. Han säger i efterhand att ”resultatet bidrog till att öka förvirringen” och att *DN* blev ”den främsta plattformen för den här trenden”. Själv sökte han en alternativ samtids-tolkning hos amerikanen Marshall Berman, vars mest kända bok fått sin titel från ett Marx-citat: ”Allt som är fast förflyktigas”. Kapitalismen skapar en malström av social förändring som ingen kan förutsäga eller överblicka. ”För Berman innebär postmodernismen en flykt från ett historiskt ansvar”, enligt Ruth.

Post-ismerna var osmältbara för det stora flertalet men blev en tillflykt för dem som börjat känna sig obekväma med kommunismen. Som Svante Nordin påpekat i en bok om humaniora vid universiteten: ”[M]ånga flaggade ut från marxismen för att i stället segla under postmodern bekvämlighetsflagg.”

Ruth satsade på stora projekt, ofta framgångsrika men ändå, enligt Lars Linder, ”en gökunge som ofta hotade det traditionella kulturmaterialiet”. Sven Lindqvist hade besökt Ruhr-området och berättade om den kultur som spirade när den tunga industrin hade försvunnit. Lars Linder säger: ”Plötsligt hade Arne satt igång ett megaprojekt där alla som skrev om kultur reste till Ruhr för att rapportera om det som pågick där. Det blev en lång rad, för det mesta apråkiga, artiklar.”

Min tid som chefredaktör inföll under en period av oavbruten svensk samhällskris, ”det galna kvartsseket”. När jag tillträdde var Ola Ullsten statsminister i en regering som Socialdemokraterna och Moderaterna ömsevis satte krokben för. En ny trepartiregering under Thorbjörn Fälldin fick presidera över en storkonflikt, som framtvängde löneavtal på ödesdiger nivå. Innan jag avgick vid utgången av 1994 hade jag upplevt 500 procents ränta och den största arbetslösheten sedan 1930-talet. De svenska reallönerna hade inte ökat alls sedan tidigt 1970-tal, och det berodde inte på dåliga konjunkturer i omvärlden. Sveriges BNP hade fallit från fjärde till sextonde plats bland OECD-länderna.

Att försöka begripa och kommentera denna Sveriges urspåring upptog mig så gott som oavbrutet. Medan det pågick kände jag att kulturredaktionens samhällsinriktade journalistik var en insats i dimbildningens tjänst. Jag mindes med vemod Eli Heckscher som kultursidans ekonomiskribent i min tidiga ungdom.

”Kultursidan stängd för samhällsvetenskapen”

Ledarskribenten Nils-Eric Sandberg skrev efter sin pensionering i *Svensk Tidskrift* 4/2001 om kulturredaktionens hantering av ekonomiska frågor. Han påminde om de auktoriteter som tidigare angett tonen på kultursidan. Lagercrantz höll på kvalitetskravet. Han och Ingemar Wizelius valde varje dag ut huvudartikeln för kultursidan. ”Den skulle hålla hög klass.” Men med Arne Ruth försvann recensionerna av samhällsvetenskaplig litteratur, enligt Sandberg:

De enda böcker om ekonomi och politik han släppte fram för recension var de som skrevs av vänstersocialister. Och de böckerna recenserades av andra vänstersocialister. I början av nittiotalet hamnade den svenska ekonomin i den värsta krisen sedan 1921. Flera goda ekonomer analyserade mekanismerna bakom krisen i viktiga böcker, men ingen av dessa fick en rad på DN:s kultursidor. Men när Johan Ehrenberg skrev en helt förvirrad bok om Sveriges ekonomi fick den en enastående hyllningsartikel på kultursidan.

I den litterära världen suckar man nu, 2015, över att *DN* blivit sämre på att recensera skönlitteratur, medan de politiska artiklarna breder ut sig på kultursidorna. Åsa Beckman på *DN:s* kulturredaktion har påpekat (*DN* 3/3 2015) att den iakttagelsen inte är ny:

Går man tillbaka till DN under 80- och 90-talen debatteras naziguld, tvångssteriliseringar, socialvård, Östeuropas fall och tveksamma domar på den enda sida som på den tiden var kritiksida. Detta är DN Kulturs tradition till skillnad från SvD:s, där litteraturen alltid placeras i ett lufttomt rum. [– –D]et är just detta litet knöliga samboförhållande mellan politik och estetik som skapat den vitala offentligheten.

Få skulle säga att föreningen av borgerlig politik och estetik skapar en vital offentlighet. Det är frånvaron av en radikal vänster som innebär lufttomt rum. Hur förhindrar man, enligt denna tankegång, att politiken bestämmer vilken estetik som är värd att räknas som vital offentlighet?

Jag var aldrig emot att kultursidan stod öppen för skribenter som Sven Lindqvist, Göran Greider och Stefan Jonsson. Problemet var ensidigheten.

Inte bara borgerliga läsare reagerade. Jag minns att Yrsa Stenius i *Hufvudstadsbladet* skrev att DN:s kulturredaktion brast i fråga om intellektuell integritet. Med viss kännedom om de interna krafterna kunde jag inte ensidigt lägga skulden på Arne Ruth. Han hade brottats med den djupa strukturen inom redaktionen och förnyat kultursidan i stora delar. Han och jag avstod från kritisera varandra och hade aldrig någon konflikt.

Att en borgerlig ledarsida borde uppvägas av en socialistisk kultursida har jag aldrig accepterat. Uppdraget enligt chefredaktörskontrakten sedan 1959 hänvisar – såvitt jag vet än i dag – till DN:s traditionella liberala och frisinnade anda. En fri tidning bör inte låta sig styras av en tänkt politisk mittpunkt, en balansnorm. Tesen att det sanna och det rätta ligger mittemellan har bara tankelättjan som talar för sig. Uppdraget att verka för en radikal vänsterpolitik i allt som rörde ekonomi och företagsamhet hade DN:s kulturredaktion gett sig själv.

Informella möten viktigare än medlemskap i en koncernstyrelse

Arne Ruth och jag förhöll oss olika till tidningens ägare och koncernledning. Ett exempel gällde den så kallade bolagiseringen av Marieberg, som gav DN och *Expressen* separata styrelser, skilda från styrelsen i moderbolaget. Den gamla ordningen var ineffektiv, sammanträdena blev långrandiga med direktörer, tjänstemän och chefredaktörer närvarande och många formella ärenden. Problemet med den nya

styrmodellen var att vi som chefredaktörer inte fick tillträde till de möten där koncernstrategiska frågor avhandlades. Bo Strömstedt i *Expressen* och *DN:s* tre chefredaktörer sände ett brev till styrelsen om vikten av publicistiska aspekter även på koncernnivån. Brevet fick ingen effekt. Innan saken formellt avgjorts tog Arne Ruth upp saken på ett styrelsemöte och argumenterade för vår närvaro i koncernstyrelsen. Mitt inlägg var kort: ”Det bästa är om alla kan komma överens. Det näst bästa är att det ändå fattas ett beslut. Sedan går livet vidare.”

Ruth tog upp ämnet på nytt vid bolagsstämman. Jag fann hans agerande ofruktbart. Bästa chansen att påverka var vid informella möten och personliga samtal. Ägarna var öppna för sådana kontakter och fann sig också i offentlig kritik men gav inte avkall på sina befogenheter. Efter de negativa erfarenheterna av journalistklubbens inblandning i ledningsfrågor, bl.a. medlemsomröstningar om ny chefredaktör och om kontraktsförlängning för sittande chefredaktörer, såg jag med oro på svaghetstecken hos styrelsen. Vissa problem kunde lösas bara av en handlingskraftig huvudägare. Några påtryckningar utsattes jag inte för. I *DN* fanns en viktig tradition att offentligt diskutera även sådant som i andra företag anses internt. Jag skrev vad jag tänkte exempelvis när Albert Bonnier inför journalister förolämpade styrelseordföranden Jan Wallander. Men jag ifrågasatte inte ägarnas rätt att besluta. Arne Ruth drev sina krav på publicistisk medbestämmanderätt i företagsfrågor på ett sätt som till sist gjorde hans position ohållbar.

Det hindrade inte att jag beundrade hans briljans och kreativitet. Men jag grubblade över hur *DN* skulle kunna befrias från tredelningen i den redaktionella ledningen.

Någon gång under första halvåret 1992 hade jag ett samtal med Åke Ahrsjö, *Expressens* legendariske verkställande direktör, som då satt i koncernstyrelsen. Jag vill minnas att vi befann oss i representationsvåningen efter en middag. Det var inget långt samtal, men Ahrsjö tog upp vad han såg som en ledningskris i *DN* och hävdade att jag borde bli ansvarig chef även för kulturredaktionen. Idén kändes först främmande, och jag minns inte om jag alls kommenterade den.

Ahrsjö var en betrodd man nära den bestämmande kretsen, och jag föreställde mig att förslaget kunde vara förankrat hos ägarna. Var styrelsen beredd att ta ett första steg mot det jag länge önskat och argumenterat för? Jag var 59 år och hade rätt att gå i pension vid 60. Jag hade flera bokprojekt och ingen tanke på att sitta till 65.

Vem som än blev den förste som chef för både ledar- och kultursidorna skulle mötas av protester från kulturredaktionen och andra medier. Det var en allmän uppfattning inom redaktionen att systemet med flera chefredaktörer gynnade den journalistiska friheten. Vem skulle frivilligt, mitt i karriären, underkasta sig att utmålas som ett redskap för politisk likriktning och mötas av en fientlig kulturredaktion?

För mig talade bara två saker. Jag var känd inom företaget som kritiker av tredelningen, och jag hade kort tid kvar till pension. Jag ansåg inte mig själv kompetent att effektivt leda kulturredaktionen, men jag kunde fylla en uppgift under ett år eller två av mental anpassning till en ny ledningsmodell. Jag förutsåg att Hans Bergström skulle bli min efterträdare på ledarsidan och ansåg honom lämplig och trovärdig som ensam chefredaktör för *DN*, vilket han också blev så småningom.

Jag tog kontakt med styrelseordföranden Olle Måberg, primärt för att diskutera tidpunkten för min pensionering, men jag försökte också utrona om styrelsen var beredd, efter mer än trettio år, att ta ett stort steg mot en bättre ledningsmodell. I så fall kunde jag stå till förfogande. Måberg var omedelbart intresserad. Han förde frågan vidare till den inre kretsen i styrelsen. Man tog kontakt med Christina Jutterström, chefredaktören för allmänna redaktionen, som föreslog att kulturredaktionen i stället skulle infogas i hennes revir.

Arne Ruth var, som man kunde vänta sig, emot varje förändring, särskilt den som skulle medföra att de kommenterande avdelningarna fick samma chefredaktör. Det hela rann ut i sanden, men huvudägaren hade ändå bekant färg och visat sig aktivt intresserad. Arne Ruths efterträdare som kulturchef blev inte chefredaktör, och Hans Bergström blev ensam chefredaktör för *DN* 2001.

Episoden på hösten 1992 blev offentlig ett par år senare i Bo Strömstedts memoarbok *Löpsedeln och insidan* (1994). Han skrev att jag ”i gammal *DN*-tradition” ville göra mig själv till chefredaktör för politik och kultur. Han såg detta som en fråga om personliga motsättningar. *DN* hade tre chefredaktörer ”som aldrig förstod varann, aldrig tyckte om varann och till sist bara med självövertvinnelse respekterade varann”. Här uttalade han sig om sådant han inte kände till. Men han skrev också att han principiellt delade Albert Bonniers uppfattning att en tidning bör ha endast en chefredaktör. För att slippa konflikter hade *DN*:s ägare i decennier, mot bättre insikt, bibehållit en olämplig ledningsmodell. Hur skulle Strömstedt ha agerat om *Expressen* hade påtvingats en trehövdad ledning, ett redaktionellt kollegium i stället för en chef?

Det är mer ursäktligt att Arne Ruth beskriver det som hände 1992 som ett maktspel bakom kulisserna. Han ansåg att en gemensam chefredaktör skulle betyda politisk likriktning och hade förmodligen svårt att förstå hur någon kunde se det på annat sätt.

Stig Hadenius refererar i *Dagens Nyheters historia* (2002) en debatt 1995 om maktfrågor i *DN* och Marieberg. Den inleddes på kultursidan av Jesús Alcalá med en vass kritik mot koncernchefen Bengt Braun, som sades kräva ”total kontroll över alla tidningar i Mariebergskoncernen”. Braun drev ett monopolspel där han utsåg ”sig själv eller sina mest servila medarbetare till ledande poster”. Arne Ruth ansåg liksom Alcalá att det skett en maktförskjutning inom Marieberg och att den journalistiska trovärdigheten därmed urholkats.

I den diskussion som följde påpekade jag att Marieberg ägde fyra stora dagstidningar med sammanlagt sju chefredaktörer. Där ingick också konsumentvaruföretaget Duni, ett tryckeribolag och ett fastighetsföretag. Närvaro av sju chefredaktörer i koncernstyrelsen skulle knappast vara ändamålsenlig. Jag tog upp tredelningen av *DN:s* ledning som ett större problem:

Om chefredaktören är ett kollegium, inte en person, blir det ingen riktig jämvikt i ledningen. Direktören har ett övertag redan genom att hans mål är tämligen endimensionellt, medan redaktionen har många konkurrerande mål. *DN:s* ledningsmodell försvagar långsiktigt den redaktionella sidan. [– – –] Vi fick en organisation där läsaren inte säkert vet om tidningen företräds av tre chefredaktörer – eller av ingen. Talar Arne Ruth för *DN* i den diskussion vi för nu?” (*DNs* kultursida 4/12 1995.)

De följande åren skärptes konflikten mellan Arne Ruth och ägarsidan. Han protesterade mot att en ny redaktionschef fick högre lön än chefredaktörerna. Han erbjöds 1996 ett nytt anställningskontrakt, som skulle gälla under ett år i stället för tre och som ålade honom ”sträng diskretion rörande allt som angår bolagets verksamhet”. I ett brev till ordföranden Olle Måberg frågade han om detta skulle innebära att han till exempel inte offentligt fick diskutera Mariebergs mediesatsningar. Han fick inget svar på denna omöjliga fråga och vägrade skriva på avtalet. I ett brev till presidiet i Marieberg ett halvår senare framhöll han att Montesquieus maktdelningslära är en del av liberalismens arv och borde tillämpas även i *Dagens Nyheter* genom garantier för chefredaktörens självständighet.

Arne Ruth ville inte acceptera att ägarna utsåg koncernchefen Bengt Braun till ordförande i *DN*:s styrelse. Både i styrelsen och i tidningen hade han invändningar mot Brauns mediestrategi. Han säger i efterhand att ägarna inte accepterade att ha en chefredaktör som diskuterade principfrågor om mediemakt ”när detta gick på tvären mot koncernchefens syn på affärsmodellen”. När han fick veta att Marieberg under diskretion förhandlade om att köpa *Svenska Dagbladet* valde han att avgå.

Jag tyckte då, som iakttagare utifrån, att Ruths konstitutionella argumentering ledde vilse. Man kan ifrågasätta klokheten i Mariebergs mediestrategi men inte ägarnas rätt att fälla avgörandet i sista instans. Om de ansåg Braun mest lämpad som ordförande i en tidningsstyrelse hade en chefredaktör all rätt att framföra invändningar men måste ändå till sist respektera det beslut ägaren fattar.

Ägaren är alltid högst upp i företagshierarkin

När Ruth avgick 1998 antog kulturmedarbetarna ett uttalande med krav på att *DN* skulle återfå ”en styrelseform som garanterar tidningens publicistiska integritet i förhållande till koncernens övriga intressen”. De sade sig dela ”Ruths analys av det publicistiska ansvarets gradvisa förfall”. Dessutom begärde de att en ny kulturchef skulle ha ställning som chefredaktör.

Jag kommenterade uttalandet i en kolumn på ledarsidan:

Det offentliga ordet är redaktörens sätt att öva inflytande, och det är oändligt mycket verkningsfullare än en formell position i den företagshierarki där till sist ägaren alltid befinner sig överst. Balans mellan ”bokstäverna” (ordets makt) och ”siffrorna” (penningens makt) kan aldrig uppnås inom hierarkins ram. När diskussionen är avslutad har till sist ”siffrorna” det högsta beslutsansvaret, och så måste det enligt min mening vara.

Mot kravet att en ny kulturchef skulle vara chefredaktör invände jag:

Men Arne Ruth har ju utförligt beskrivit varför chefredaktörskapet inte går att förena med den uppfattning han (och kulturredaktionen) har om Bonniers och koncernledningen. ”Jag hamnade i en olöslig konflikt mellan mina uppfattningar och min roll som talesman för Dagens Nyheter.” Som chefredaktör blev Ruth ”bunden vid ägarkretsens beslut”, han ”väntade med att skriva om SvD-af-

fären tills den blivit känd via andra medier”, och han säger att han fann det svårt att bära denna nödtvungna tystnad när det gällde vissa sidor av affären. Han känner sig pressad av sekretess- och lojalitetskrav som självklart gäller för styrelseledamöter. [– – –] Kulturredaktionen bör vara tidningens kritiska samvete. Men dess anspråk på en egen maktroll i företagshierarkin är inte genomtänkt och kan leda till fler olösliga konflikter. (DN 19/7 1998.)

Man kan tillägga att en chefredaktör med övergripande ansvar lättare kan påverka ägare och koncernledning än tre avdelningschefer, som inte alltid blir överens.

Referenser

- Augustsson, Lars Åke (2013) *Arne Ruth talar ut*. Carlssons.
- Borin, Leif (2002) *Dagens Nyheter 1970–1999. Ett tidningsföretag i ständig förändring*. Dagens Nyheter.
- Hadenius, Stig (2002) *Dagens Nyheter historia. Tidningen och makten*. Bokförlaget DN.
- Lagerlöf, Karl Erik (2010) *Moralisten och drakarna*. Carlssons.
- Lundqvist, Åke (2012) *Kultursidan. Kulturjournalistiken i Dagens Nyheter 1864–2012*. Bonniers.
- Nordin, Svante (2008) *Humaniora i Sverige. Framväxt. Guldålder. Kris*. Atlantis.
- Nycander, Svante (2014) *Makten över åsikterna. DN under Olof Lagercrantz och Sven-Erik Larsson*. Atlantis.
- Sandberg, Nils-Eric (2001) ”Mordet på DN:s kultursida”. *Svensk Tidskrift* 2001:4.
- Strömstedt, Bo (1994) *Löpsedeln och insidan. En bok om tidningen och livet*. Bonniers.
- Wästberg, Per (2010) *Hemma i världen. En memoar*. Wahlström & Widstrand.

Svante Nycander var chefredaktör och chef för *Dagens Nyheter* ledarredaktion i 1979–1994, ledarskribent från 1960 med undantag för några år som reporter. Fil lic i statskunskap 1964, fil dr h.c. i Uppsala 1996. Har gett ut tolv böcker, t ex *Makten över arbetsmarknaden* (2:a uppl. 2008) och *Liberalismens idéhistoria. Frihet och modernitet* (2:a uppl. 2013.)

Epost: svante.nycander@telia.com se även www.svante-nycander.se

Så överlevde *Östra Småland*

Jan G Andersson

Varför *Östra Småland* som var nedläggningshotad flera gånger på 50-, 60- och 70-talen överlevde längre som självständig tidning än alla andra socialdemokratiska dagstidningar utom *Värmlands Folkblad* är värt ett särskilt kapitel. Börjar den historien någonstans, så var det på senvåren 1978 när jag satt och höll ställningarna på Aftonbladets centralredaktion och fick ett telefonsamtal av min gamle skolkompis Lars Engqvist som gjort politisk karriär i SSU. Han skulle avgå som förbundsordförande och bli chefredaktör för *Östra Småland* i Kalmar. Han ville att jag skulle följa med som nyhetschef och se till att det blev full fart på redaktionens arbete.

Som chef för samhällsredaktionen på *Aftonbladet* trivdes jag utomordentligt. Skulle jag flytta skulle det vara till något mer utvecklande och första frågan var naturligtvis om det fanns resurser i Kalmar att göra något nytt och förnyelsebart. Engqvist förklarade att han hade fått garantier från LO och dess ordförande Gunnar Nilsson, att det skulle satsas på tidningen. Själv hade jag ju erfarenhet av A-pressens snålprogram både i Karlskrona och Stockholm och visste att generösa löften till sossetidningarna brukade inte vara särskilt långlivade. Men å andra sidan var ju Engqvist en så inflytelserik person i partiapparaten, att han nog kunde utverka litet extra resurser i ett par-tre års tid. Så det kanske var värt att pröva. *Aftonbladets* redaktionschef Sigurd Glans, som varit tidningens riksredaktör i Småland, varnade för att Kalmar är en jäkligt tråkig stad, men den skulle Lasse och jag sätta fart på.

Det som var mest lockande med Kalmar var att det stod ett nytt tidningshus färdigt med en ny offsetpress och att en helt ny tidningsledning väntade i kulisserna. De flesta tidningar i landet hade på 70-talet lämnat högtrycket för att trycka i offset och nu hade A-pressledningen beviljat att även de svagaste tidningarna i Götaland skulle förnyas. Ägarna LO och SAP ville ge Götalandstidningarna en sista chans. Riskerna ansågs överkomliga efter att det nyligen införda presstödet för andratidningarna omgående hade förstärkts ganska rejält. Så bland de sista tidningarna i landet fick *Östra Småland* ny offsetteknik. Känslan av att tidningen fick en sista möjlighet var påtaglig, men det var ju bara stimulerande.

Inget utgångsläge är ju bättre än att man vet att man står med ryggen mot väggen. Så jag bestämde mig för att ge Kalmar en chans.

Jag började med att plocka fram tidningen och dess lokala konkurrent *Barometern* ur tidningshyllan på *Aftonbladet*. De var inte helt okända för mig sedan jag jobbat i Karlskrona och som grabb läst både Östrans avläggare i Oskarshamn, som heter *Nyheterna*, och *Oskarshamns-Tidningen* som sedan köptes upp av *Barometern* 1963. Ingen av tidningarna imponerade. Det var tråkig redovisningsjournalistik utan överraskningar och rätt mediokert redigerade. *Barometern* var en präktig, förnöjsam och litet färförnäm tidningssomma som ständigt försäkrade att alla levde i den bästa av världar på Möreslätten. Den hade en kyrklig prägel och spred lugn och förtröstan och ingen av tidningarna rörde upp särskilt mycket damm. *Östra Småland* var en rätt blek kopia av *Barometern* och hade litet mindre av allt av den traditionella lokaltidningens innehåll men mycket av fackföreningmöten och socialdemokratiska uppbyggelser.

Nu skulle det bli ändring

Jag var klar med att allt det där skulle en ny *Östra Småland* ändra på. Den nya tidningen skulle bli så olik den gamla tidningen som möjligt. Ett par stora tekniska förnyelser skulle utnyttjas. Bildkvaliteten var erbarmlig i högtryckstidningen. Nu skapades förutsättningar för ett kvalificerat bildreportage i offsettryck och en mer läsbar tidning. Det skulle utnyttjas. Tidningen skulle bedriva en offensiv ifrågasättande journalistik och inte sitta och vänta på nyheter. Vi skulle ha ett hetare nyhets-temperament. Vi skulle skriva om det i tidningarna så försummade arbetslivet. Det hade alltid förvånat mig att lokaltidningarna bevakade vad folk gjorde på fritiden, men sällan eller aldrig skrev om de åtta timmar om dagen då folk var på jobbet. Som gammal arbetsmarknadsreporter hade jag gott om idéer om vad man kunde göra. En av de första åtgärder jag satte upp på min idélista var att varje lokalredaktion skulle en gång i veckan åka ut till en arbetsplats med frågan ”Hur har du det på jobbet?” och intervju en industriarbetare eller en affärsexpedient. Det var vanliga människor som skulle hamna i tidningen, inte bara de som vunnit på Lotto eller fått något Lionspris.

Det var aldrig några problem att få med Lars Engqvist på ett sådant här offensivt journalistiskt program. Han tänkte likadant och rollfördelningen var klar. Han skulle ta den yttre funktionen som tidningens ambassa-

dör, marknadsförare och opinionsbildare och jag den inre rollen som tidningsmakare. Han var som klippt och skuren för sin roll. En känd politiker som aldrig drog sig för att säga sin mening och en kille som folk lyssnade på. En särskild förmåga han hade var att han hade lätt att få folk med sig och få dem entusiastiska. Han stannade bara i knappt två år på *Östra Småland* innan han blev chefredaktör på *Arbetet*, men han angav ny takt och ton i Kalmars tidningsliv. Han efterträddes av Berndt Ahlqvist, som inte lade sig i nyhetsarbetet, men på kort tid blev A-prensens mest uppmärksammade ledarskribent som citerades flitigt, inte minst i *Tidningskrönikan* i Sveriges Radio. Ingen kunde motstå hans drastiska formuleringar och hans genomskådande av maktens dumhet och förvillelser. Han gav tidningen prestige i breda lager.

Man kan säga att vi kom till ett dukat bord i Kalmar och det var bara att sparka igång. En del nyanställningar hade gjorts på redaktionen. Totalt var det knappt 50 journalister på tidningens 11 redaktioner och det var naturligtvis den bästa redaktion man kunde tänka sig, eftersom den hade allt att vinna och inget att förlora. Både jag och Lasse var på det klara med att det gällde att från första början pumpa in ett självförtroende i en rätt nerkörd redaktion som känt sig stå i skuggan av sin mycket större konkurrent, mer än fyra gånger så stor på det gemensamma spridningsområdet. Det var mycket pep-talk och nya signaler om att det var dags att göra något nytt.

Några månader före övergången till offset drog vi till Kalmar och började innehållsförnyelsen. Det som gjorts tidigare var den traditionella förändring som tidningar som gick över till offset brukade göra: barnbilder, mer sorterad tidning och mer layoutade sidor, men ingen innehållsförnyelse.

Flytt till nya tidningshuset

Blivande nattchefen Karl-Erik Persson och jag flyttade ut till det nya tidningshuset på Amerikavägen i Kalmar, där hantverkarna fortfarande gick och fixade det sista, målade och drog sladdar. Vi fick disponera hälften av tidningens reportrar och fotografer därute, medan den andra halvan fick köra blytidningen på sparlåga de sista veckorna. Det var viktigt att förproducera material och det blev ett 30-tal mittuppslag och helsidesreportage som vi kunde ha som buffert. Sidorna gick snabbt åt efter övergången, men de betydde att vi kunde hålla uppe kvaliteten un-

der den svåra inkörningsperioden och på ett bräde öka sidantalet från 24–28 sidor i bly till 32–36 sidor i offset. Ett annat stort projekt var att vi förberedde den nya tidningens första stora bildreportage över fyra sidor som var ett svep över hela länet på temat ”En timma av vårt liv”, där samtliga redaktioner fick ta sig ut på stan och fånga ögonblicksbilder mellan kl 10 och 11. Nu ser jag i en gammal pärm, att vi också hade avancerade förberelsemöten med olika grupper och själv ledde jag tre stycken: Reportergruppen, Centralredaktionen och Featuregruppen.

Fredagen den 22 september 1978 flyttade *Östra Småland* till sin nya tidningsfabrik. Man lämnade allt utom skrivmaskinerna, kontorspärmarna och tidningsläggen. Det jag minns var att telefonerna inte fungerade, men det ordnade till sig. Någon stor lokal banderoll hade vi inte, så vi fick toppa med kärnkraftkrisen i Fälldin-regeringen. Allt var inte riktigt förbrett inför övergången och jag baxnade när jag kom ut i sätteriet vid 16-tiden och såg att det var helt tomt. Var i helsefyr är allt folket, skrek jag och fick till svar att det var vädringstid mellan 16 och 17 för att blyet skulle dunsta. Vilket jäkla bly, frågade jag. Här är bara papper och klister. Det blev snabbt slut på vädringspausen. Det gick långsamt med den ovana produktionstekniken. Utbildningen av grafikerna var eftersatt, så pressstarten blev försenad, Men det uppvägdes nog av att läsarna fick en helt ny tidning. Kontrasten kunde inte vara större än vad den var.

...och nästa dag så här:

Vädret

• Hovdagsvind, måttligt kyla fram på dagen, 12-14 grader i morgon, blåsig, kyla till natt till regn.

Östra Småland

NUMMER 221 LÖRDAGEN

DEN 23 SEPTEMBER 1978

LÖSNUMMER 1:75

Lördag

GOMKORON

Blir språngr i övning, rätt upp i smuten.
Som mer eller mindre yta bota.

De här börjar påstått införspårarna ge (vad från nej också).

Det är som kört vad sakt och långt fram. Först i väderkvinnor.

Ännu var vi knäpplarna ett koma kommande med våra planerklamationer under hela fördagen.

Nå det där vittnandeför det var mycket kort!

Till ÖS-ON-TV:s närstånds-tjänst.

Vi vet hur "pingis" vi har det just nu.

Lupka till önskar Nattskåporna på Västerås-Tidningen.

Tack ska vi ha, hälsningar, Bertil Hultberg på Beronsteras/OT som gjorde så att guldet blev så mycket bättre.

Önskar vi vänta.

Nu är vi faktiskt ordentligt glada på att börja konkurrera så allra.

Så - kolla upp skjutnings-tjänst!

VÄNLIGEN - ER

joker

— Ut med språket, Olof!

Ut med språket, Palmé!

Olof Palmé har nu chansen att på parti kongressen, som öppnas idag, visa upp sina underlösa duktigheter som föreläsare.

Han har sagt till, som knuffar, att det var ett mycket dåligt förslag, som presenterades i veckan.

Det skriver Läs Eraggen, riksdagens nye chefredaktör på ledarsidan.

• SIDAN 2

Regeringens VÄNTAN gör byggarbetare UTAN JOBB

SIDAN 6

insides

Känner 6 - 7
Östind 11
Nybro 12 - 13
Emmaboda 14
Torsås 24
Mönsterås 25
Eskilstuna 26
Sporö 22 - 24

SISTA BUDET TILL FÄLLDIN — acceptera laddning!

Sista budet till Thorbjörn Fälldin. — Acceptera laddning av Forsmark 1 och Ringhals 3. Annars spricker regeringen. Moderaterna och Folkpartiet har ställt Thorbjörn Fälldin mot vägen. Ett "definitivt slutbud" kräver man att Fälldin ska säga ja till laddning. Och man kräver besked omedelbart.

Men det finns ett förhåll till laddning. Kravet om att säga ja till laddning.

Sågar några förhåll till att visa Östra besvär med sprickigt berg.

Budet till Thorbjörn Fälldin anser att beslut om laddning ska tas före valvalet. Om Lillemor och Gösta Bohman vill ha frågan öppen då.

Men riksdagen är mycket stor om Fälldin kommer att acceptera slutbudet. Känslor av att regeringen kommer att spricka är mycket starka även om berörda läger.

• Nu är beslutstiden slut för Thorbjörn Fälldin. Han är ensam mot Gösta Bohman och Ole Ulsten som krävt besked. — Acceptera laddning, annars spricker regeringen.

• SIDAN 8

• Här står tiden stilla en stund. Ingger Kjelson, Tobias Johansson och Liss Hjerte tar igen sig på lördags i Kalmar.

En timma av vårt liv

En helt vanlig förmiddagsmat. En helt vanlig septemberdag. En hel del hälsat. ÖS-ON-TV ständigt om 12 riksdagen på gator och berg. Och till slut vad det finns en finsk och välsärlig vardagsmat.

Insagen på förmiddagen i Kalmar. Och Lasse Andersson minns att förmiddagen i Kalmar. Och Gustav Lindgren i Borg holla köpa en brödt blommar till sin fru för att visa sin uppskattning på förmiddagen. En hälsningsförmiddag således. En vanlig septemberdag mitt i vardagen.

• SIDORNA 17-20

TV var med när nya ÖS föddes

• Håkan Mellberg monteras en av dagens insidor. Fotograf Hans-Erik Ohlsson och ljudtekniker Olof Schödel följer arbetet med den nya sändningen.

• Vid mötet mellan Fredrik och Ingrid nådde Sven Persson till mål. Efter ett ha varaktigt i 30 år som chefredaktör kunde han stryka på lappens till en ny tryckpress. Han hade nämligen till det han kämpat för under många år. Att utarbetat en skrift om att på en modern tidning. Här står han omgiven av flera utgivningsförändringar Bertil Persson, Nybro och närvarande ordförande Bertil Nilsson, Kalmar och performance Marianne Gustavsson.

Missis lite TV-programmet "Bakom rubrikerna" den 27 oktober. Hela programmet handlar om Östra Småland, Östskansham-Nyheterna och Västerås-Demokraterna.

I programmet presenteras ÖS-ON-TV grundidé. Beslutningen, förslag och grafiker för betänkta hur det kan den som påbörjat arbetet i en förordnad tidning.

— Berörda är stort slut i tidningens. Någon senaste A-projektningar har blivit starka de senaste åren.

— Vi vill betänka hur det gått till och vad det finns för orsaker.

Så berättar Ingemar Ertblad producent för bakom rubrikerna och till en gång ledare för Östra Småland i Emmaboda.

• SIDAN 10

Det visar hur ÖS-ON-TV förvandlas till en ny tidning, den tidning du just nu läser i händen.

En TV-kanal från Svenska Radio i Kalmar har till exempel fått tillstånd till moderns öst.

Den kanske påtagligaste förändringen i redaktionens sätt att arbeta var att det inrättades en centralredaktion, där nyhetschefen omgavs av fyra redigerare och nattchefen på varje skift. Tidigare, när alla satt på sina rum som på ett kontor, var det dåligt med kommunikationen. Nu blev centralredaktionen tidningens centrum, själva navet i verksamheten. Här bollades idéerna och här testades uppslagen. Det var nog en kombination av tur och skicklighet som gjorde att *Östra Smålands* centralredaktion blev så slagkraftig. Det gjordes nyckelrekryteringar. Det var också påtagligt hur de gamla medarbetarna i denna nya kreativa miljö lyfte.

Grundreceptet var klart. När den stora nyheten kommer ska vi satsa stenhårt, predikade jag vid centralbordet. Då är läsintresset som störst och vi ska visa att vi är bäst. Ettan, Sista, Mittuppslaget och sidorna 6 och 8. Det finns ingen musik som är ljuvligare, hette det med den tidningsjargong som började sätta sig på den nya centralredaktionen.

En laddad nyhetshest

Men en bra redaktion ska ha tur också. År 1978 var en laddad nyhetshest med regeringskris, fusionen i Glasriket som sprack, varvsdramatik i både Kalmar och Oskarshamn och nedlagt glasbruk i Flygfors. Vår reporter i Nybro, Bosse Svensson, fick en folkpartistisk kommunalpolitiker att säga att glasarbetarna i Flygfors kan gott cykla till Orrefors som är fyra kilometer därifrån, ett uttalande som vållade folkstorm.

Men också den gamla iakttagelsen besannades att det händer mest där de nyhetsungigaste journalisterna finns. Vi snappade en eftermiddag upp ett telegram från A-pressens Stockholmsredaktion om en promemoria av kommunikationsminister Anita Bondestam om avveckling av olönsamma järnvägar. Det var rena dynamiten. All järnväg skulle läggas ner i Kalmar län utom Kalmar-Alvesta. Vi drog på med allt vi hade. Braskande nyhetsrubriker, kommentarer från landshövding och kommunalråd som vägrade tro det var sant, enkäter med folk på stan och ett öppet brev på förstasidan, där Lars Engqvist krävde att statsminister Ola Ullsten skulle ta avstånd från nedläggningsplanerna.

Det var ett vältajmat typiskt Engqvist-grepp, eftersom Ola Ullsten nästa dag skulle komma till Kalmar på en länskonferens i *Barometerns* regi. När Ullsten nästa morgon landade på Kalmar flygplats stod *Östra Smålands* HåGe Mattisson där och viftade med förstasidans stora rubrik ”Hur

kan du, Ola?”. Statsministern fick fly in i ett rum och ringa till Bondestam och fråga vad det låg för sanning i den här uppståndelsen.

Jodå, uppgifterna var korrekta, kunde hon berätta och resten av dagen fick Ola Ullsten höra på företrädare från Kalmar län som brännmärkte regeringen. *Östra Småland* nämndes 22 gånger på *Barometerns* konferens och på *Östra Smålands* centralredaktion tyckte vi nog att den här dagen var en ovanligt bra dag i livet.

Sedan kom det Stora Snöfallet. Det var inför Trettonhelgen 1979 som snön vräkte ner över Kalmar län och värst drabbades Mönsterås. *Östra Småland* riktade mycket stark kritik mot länsstyrelsens försvarsenhet och främst landshövding Eric Westerlind för brist på handlingskraft och oförmåga att värna om utsatta medborgares välfärd. Det var något helt nytt i Kalmar län att lokala makthavare ifrågasattes. Det var två kulturer som kolliderade. Den granskande tredje statsmakten utmanade auktoriteten hos första statsmaktens troman i Kalmar och det hade aldrig hänt förr. I vems syfte är ni ute och kritiserar, frågade försvarsdirektören och det lät som om han i sina konspirationsteorier såg subversiva element ur det förgångna smyga omkring på *Östra Småland*. Det här var en betydande markering av ett vidgat journalistiskt uppdrag som nu också började praktiseras i Kalmar län.

Det var flera av medarbetarna som blommade ut i spalterna. När tidningen sedan började bli mer uppmärksamman hörde kvalificerade reportrar av sig och ville börja jobba hos oss.

En höstdag 1982 satt jag och som vanligt bläddrade i någon tidning efter nya uppslag, då jag plötsligt upptäckte att det var 350 år sedan slaget vid Lützen och Gustaf II Adolfs död. ”Lexex”, skrek jag till reportern Thore Lexex, ”du drar till Lützen. Du sticker direkt. Ta med kameran.” Han var med på noterna och jag fick börja kontakta mina kollegor som redaktionschefer på Götalandstidningarna för medfinansieringen och tillräckligt många av dem nappade, så att det blev överkomligt. Det här med att tidningarna inom A-pressen samarbetade var något nytt. Det fanns visserligen en Stockholmsredaktion som tillhandahöll daglig nyhetsrapportering, men reportageverksamheten där var underutvecklad.

Samarbeten med andra

Jag ägnade mycket tid åt att samordna resurserna med våra andra tidningar i Götaland. Ett av de första projekten var att vi 1979 anställde en

gemensam Sommarpatrull som reste runt i Semestersverige. Jag skrev till hovet och framförde önskemålet att få göra ett reportage på Solliden på Öland med kungen och drottningen och överraskande nog beviljades det. Det väckte enorm uppmärksamhet när kungareportaget publicerades och det var många läsare som ringde och ville ha tidningar, så de kunde klippa ut. *Kronobergarens* redaktionschef Hans Olovsson ringde och rapporterade om ett samtal han fått: ”Ja till Solliden kan ni åka, men här på kvinnoklubben i Rävemåla har ni inte varit sedan 1948”, sade kvinnoklubbisten.

När sedan *Länstidningens* kreativa redaktionschef ”Kritan” Sjöström fick en stabstjänst på A-pressen AB för att utveckla innehållet i tidningarna så kunde vi börja genomföra projekt som omfattade alla 19 tidningarna. Ett sådant var att varje tidning skulle plocka fram en kändis som försvunnit in i anonymiteten under vinjetten ”Stjärna och sedan...” För vår del bidrog vi med två från Småland: 50-talets sångstjärna Ingeborg Nyberg som blev bondmora, men fortsatte att sjunga i mindre sammanhang, och pastorn ”Målle” Lindberg som härjade vilt på 60-talet i missionstälten i våra bygder.

Ett uppmärksammat initiativ 1989 var att jag skickade den fotokunnige reportern Thorsten Jansson till Berlin, där Berlinmuren höll på att rämna. Han gjorde helsidesreportage från dessa historiska dagar och vi sålde dem till flera av A-presstidningarna för det var ju världshistoria. De här utflykterna tillförde något till den dagliga lokala nyhetsmixen och betydde att vi lyfte oss ovanför den dagliga kökkenmöddingen. Det ingick i vår affärsidé att vi varje dag skulle erbjuda dagliga informationspaket som skulle tillfredsställa hela familjens läsbehov.

”Kritans” stora insats i Stockholm var att han initierade och drev fram en TV-bilaga med veckans hela program. Det var rätt ofattbart att landets morgontidningar i 15–20 år släppte denna nisch till kvällstidningarna. Tillräckligt många av våra tidningar ville ha en sådan TV-bilaga och för att kunna utnyttja den i vår upplageförsäljning sparkade vi i gång denna satsning samtidigt som helårsprenumerationerna gick ut. *Östra Småland* åtog sig att producera den innan Stockholmsredaktionen kunde komma igång och det gav också tidningen litet extra inkomster.

Vi hade alltid något på gång och ägnade oss åt aktiv journalistik som när vi bjöd alla stans ungar på filmen ”E.T.” innan den hade premiär eller ordnade Kalmarmästerskap i pulka- och kälkåkning. Vi ordnade svampexpeditioner och Öppet hus i tidningens nya lokaler, vi bjöd på ostkaka och det kom 3 000 besökare.

Det tidiga 80-talet var en utomordentligt kreativ tid för *Östra Småland*, men det som fortfarande var det stora bekymret var att intäkterna inte hängde med. När upplagan börjar öka dröjer det flera år innan annonsörerna ändrar sitt beteende, medan de ökade kostnaderna kommer direkt. Vad kunde vi göra? Vi såg att det fanns ett utrymme för ökat presstöd, eftersom företaget gav ut avläggaren *Oskarshamns-Nyheter* med en relativt stark ställning i mellanlänet. Men den upplagan på ca 8 000 ex hade vi inte mer än marginellt presstöd för. Om den istället blev en självständig edition i stil med *Arbetets* västsvenska upplaga skulle presstödet kunna öka betydligt. Kravet var att *Nyheter* till 51 procent skulle ha ett unikt innehåll.

Var det möjligt? Vi kom fram till att redan idag hade *Nyheter* till 35 procent ett unikt innehåll. Steget till 51 procent verkade överkomligt. Det vi samtidigt kunde notera var att det fanns en betydande överkapacitet i tidningens sätteri som inte utnyttjades. Sidproduktionen då byggde på att huvuddelen av innehållet producerades mellan kl 16 och 19 och att man måste ha ett 30-tal grafiker igång för att få fram annonserna och sidorna till pressläggningen. Resten av arbetstiden, främst under dagtid, var det mest spilltid. Det hände inte mycket på dagen annat än att radioprogrammen och serierna blev klara. Skulle vi klara 51 procent unikt material måste produktionsrytmen förändras, så att det blev mer gjort på dagen. Det krävde inga våldsamma resurser, men några strategiska nyanställningar som reportrar i Oskarshamn och Västervik och dagredigerare i Kalmar behövdes för att klara de nya lämningstiderna. Det visade sig att editioneringen tillförde netto ca 4 miljoner kr om året i presstöd och då såg det litet ljusare ut. Det svaga annonsinnehållet var ju tidningens akilleshäla, men vi gjorde försök att kompensera det.

En reklamkampanj drogs igång för att stimulera eftertextannonserna genom att lansera ”Knallebilagan”, en köp- och säljaktivitet för allmänheten som snabbt blev en stor framgång med 2–3 sidor varje dag. Vi publicerade också Arbetsförmedlingens alla lediga platser, men det var någon byråkrat någonstans som stoppade det efter ett tag. En andratidning får inte födelseannonserna i samma utsträckning som förstetidningen och det blev långa förhandlingar med landstinget innan vi fick komma dit och plåta de nyfödda bebisarna. *Barometern* följde självfallet efter, som med mycket annat vi initierade.

Den journalistiska vitalisering och det bredare innehåll som *Östra Småland* genomförde gick inte obemärkt förbi. Läsarnas intresse lät inte vänta på sig. Två år ökade *Östra Småland* mest i svensk landsortspress,

första året med 3 581 ex. Men det var inte bara redaktionens förtjänst. En tidning säljer sig inte själv. Det fanns en fullfjädrad upplageavdelning som förberett den här nylanseringen och med olika tävlingar stimulerade läsintresset. På kvällarna satt prenumerationsförsäljare och via telefon bearbetade läsarmarknaden. Dagen efter låg rapporter från alla telefonsamtal på mitt bord. Det var naturligtvis invändningarna från de missnöjda som var intressantast att läsa. En kritik att ta fasta på var att kvinnliga tidningsläsare var mer negativa än manliga till *Östra Småland*, vilket också framgick av en läsarundersökning som *Barometern* gjorde 1985. Det ledde till diskussioner på centralredaktionen om att tidningen var alltför enkönad. En grabbarnas kalender, helt enkelt. Men läsintresset hade aldrig varit större i Kalmar. De två tidningarnas hushållstäckning var snart 108 procent, vilket nog var litet åt rekordhållet.

Men även om *Östra Småland* ökade från 16 700 ex 1978 till 25 600 ex 1990, så var aldrig ekonomin under större kontroll. *Barometern* minskade samtidigt från 55 000 ex till ett snäpp under 50 000 ex, men det rubbade inga cirklar, även om det utlöste en del oro på Södra Långgatan att konkurrenten stack upp och tog initiativet. Men pressforskaren Sverker Jonsson kunde i sin studie *Pressen i Kalmar län* i slutet på 90-talet påvisa, att de lokala annonsörerna i Kalmar – ofta delägare i *Barometern* – annonserade varje år för tre miljoner mindre i *Östra Småland* än vad de skulle gjort enligt marknadssituationen. *Östra Småland* nådde 28 procent i hushållstäckning i Kalmar och 30 procent i Oskarshamn, men det räckte inte till för att nå en kontrollposition på marknaden.

Tvåkönad tidning

Men tidningen väckte uppmärksamhet. De medelålders läsarna släppte förvisso inte *Barometern*, men *Östra Småland* gjorde stora inbrytningar bland kvinnor och yngre läsare. Det visade sig i den läsarundersökning från Statsvetenskapen i Göteborg som *Östra Småland* initierade under senare delen av 80-talet. Arbetet med att åstadkomma en tvåkönad tidning gav också resultat och starten av en ungdomsbilaga ”På G” i slutet på 80-talet under slagordet ”tidningen som tar ungdomen på allvar” blev en stor succé. Men när botten gick ur annonskonjunkturen 1991 tvingades vi lägga ner denna bilaga. Bilagans klippa var Malin Fransson. Hon hade aldrig några problem med att göra ”Dagens fråga” ute på stan. Många reportrar drar sig för att fråga okända människor på stan,

men Malin fixade det elegant. Vi brukade gå och äta på en kinarestaurang i SJ:s centralstation i Kalmar och tio minuter innan vi skulle gå gick Malin ut på Stationsplan och haffade fyra personer och ställde dagens fråga som vi hade formulerat på lunchen. Vi marknadsförde henne i helfigur som ”Malin direkt” i en insändarsatsning, där hon hade daglig telefontid med läsarna och det var många av våra tidningar som tog efter det greppet.

Det som tillfördes på 80-talet på A-presstidningarna var att vi träffades och utbytte erfarenheter. Det var något helt nytt i A-pressen att andra befattningshavare än VD:ar och chefredaktörer fick åka på konferens. Vi hade seminarier med redaktionscheferna på någon färjelinje över Öster eller Nordsjön (det var billigast). Vi var regelbundet hos pressprofessorn Lennart Weibull och någon gång hade vi med oss pressforskaren Jan Strid som berättade om vad som var viktigt och oviktigt för läsarna. De här årliga resorna var mycket utvecklande.

Vi försökte kompensera det allmänt kärva läget med ett kreativt samarbete mellan A-tidningarna och en satsning jag minns var att *Västerbotens Folkblad* inför en sommar gjorde en artikelserie om fotbollsbröderna Nordahl från Hörnefors. Den nappade jag på direkt och det passade som hand i handske för Gunnar Nordahl, Europas bäste center i tidigt 50-tal, skulle vara på en kändismatch på Öland och vi var förstas där. Mitt anslag blev: ”En gång fick jag sitta på samma lagledarbänk som Gunnar Nordahl, min store idol” och det blev en bra introduktion till reportageserien ”Nordahl Story”. Det går inte att gå förbi VM i fotboll 1994 med alla de magiska matcherna i TV på sommarnätterna som vi aldrig glömmer. Vi hade en lysande krönikör i sportchefen B G Roos, vars styrka låg i de märgfyllda personliga kommentarerna. Hur det gick till lyckades jag av verkställande direktören Thomas Karlsson utverka 17 000 kr för att skicka B G Roos till fotbolls-VM i USA. Han levererade fantastiska krönikor därifrån som redigerarna slogs om att få göra ut på kvällarna och en tecknare engagerades. Vi på hemmaplan gjorde löpsedlar på krönikorna och hela stan talade om dem.

Så dags, 1994, hade luften gått ur *Östra Småland*. Lågkonjunturen 1991-92 knäckte tidningen och allt som vi jobbat upp på 80-talet togs ifrån oss: ungdomsbilagan ”På G” tvingades vi avveckla, Lördagsbilagan, välskött av Marianne Odelius med t.o.m. en lokal serie om kapten Floundra som bodde under Ölandsbron fick vi lägga ner, och det dagliga formatet skars ner. Vi tappade åtta miljoner på ett år i annonsintäkter och tvingades krympa kostymen. Upplageförsäljningen drogs ner och

A-pressen AB gick i konkurs, och snart var vi tillbaka på de 17 000 ex i upplaga från 1970-talet. Vi klarade oss tack vare att Socialdemokratiska partiet hade gått i borgen för tidningshuset och räddades över till ARE-bolagen. Det mest utvecklande under 90-talet var att sex tidningar i A-pressen tog över det gemensamma materialet som Stockholmsredaktionen haft och bildade Spektra, vilket i den nya datortekniken utvecklades till färdiga feature- och TV-sidor och centralt gjorda in- och utrikes-sidor. Spektra blev en ekonomisk framgång som betydde draghjälp till de sex tidningarna när ekonomin måste byggas upp igen. 1999 sålde vi Spektra till TT för tio miljoner.

För *Östra Småland* inträffade en viss förbättring åren runt sekelskiftet, då vi kunde rationalisera i den nya datortekniken och gick fram med ett par tusen ex och ökade åter mest i svensk landsortspress. Men tiderna blev kärvare och finanskrisen 2008-2009 beseglade tidningens öde. De 25 miljoner som vi byggt upp under slutet på 90-talet och början på 2000-talet hade skapat ett finansiellt utrymme, men när annonskonjunkturen gick i botten fanns ingen återvändo. Pengarna rann snabbt iväg och *Östra Småland/Nyheter* ägare, som var det socialdemokratiska etablissemanget i Kalmar län, tvingades sälja tidningen till Gota Media, som äger i stort sett allt av tidningar i vår landsända.

Under de fem år som Gota Media har ägt *Östra Småland* har koncernen pytsat in minst 55 miljoner i tidningen. Man vill se en konkurrent till *Barometern* och upplägget är att *Östra Småland* behåller sin alerta samhällsredaktion, men att tidningarna samarbetar om sporten och alla lokalredaktioner utom i Oskarshamn. Men frågan är om det är tillräckligt för att ge tidningen en egen identitet och attrahera nya läsare. Hittills tyder inget på det. Upplagan har rasat till under 10 000 ex och förra året (2015 års TS) tappade man 12 procent i TS-redovisningen. Socialdemokratiska tidningar med liknande upplägg som dotterbolag till sina större konkurrenter har redan börjat duka under som i Sundsvall och i Eskilstuna. Är det också *Östra Smålands* framtid?

Källor/litteratur:

Sverker Jonsson: *Pressen i Kalmar län under 1900-talet: tidningen Östra Småland och konkurrensen* (1998)

C.Kratz m fl: *Tidningsläsning i Kalmar län* (1988)

Jan G Anderssons anteckningar från 1978

Jan G Andersson (f. 46) var redaktionschef på *Östra Småland* 1979–92 och chefredaktör/ pol chefredaktör 1992–2009, därefter ledarskribent och lördagskrönikör. Han pensionerade sig 2014. Han har givit ut sex kåserisamlingar under rubriken *Kalmar, lördag* och var huvudansvarig för boken *Arbetarpressen 100 år* som kom ut 2007 inför 100-årsminnet av bildandet av A-pressens Samorganisation.

”Vår grundade mening”

Seglivat mediemagasin med många ansikten

Åke Pettersson

Mediemagasinet *Vår grundade mening* har genom sina nästan exakt 37 levnadsår haft lite olika format, längd och även underrubriker: Sveriges Radios mediemagasin, eller kanske oftare SR:s magasin om press, radio och tv. Och många lyssnare har genom åren tyckt att *Vår grundade mening*, som sändes från Malmö, var ett ganska märkligt namn på ett mediemagasin, ett program som diskuterade och granskade medierna. Men allt har sin förklaring. Och alla de diskussioner som förts om namnbyte genom åren har slutat med konstaterandet att namnet var så etablerat att det vore dumt att ändra på det. (En del kritiska lyssnare har genom åren annars kommit med fler alternativ: *Vår grundlösa mening*, *Vår ogrundade*, *avgrundade*, *grundstötta mening* och så vidare, vilket heller ingen nappade på...)

Från återstarten hösten 1981 var jag ansvarig för programmet tills det dog i februari 2007, eller rättare outsourcades, som det heter, till produktionsbolaget Tredje Statsmakten Media AB i Stockholm och fick namnet *Medierna*. Parallellt sändes istället även programmet *Publicerat* med mig som redaktör fram tills jag fyllt 65 år. Därefter arbetade jag ett och ett halvt år som *Kulturnytts* mediereporter/mediekommentator.

Men tillbaka till namnet *Vår grundade mening* och programmets start och historia. Inför ett litet jubileum 2001, när programmet sänts utan avbrott i 20 år, skrev legendariske, tidigare chefen för radio och tv i Malmö, Gunnar Ollén om programmets start 1970:

Jag stödde programdirektör Nils-Olof Franzéns så kallade kulturrevolution med en mer flexibel radio och fick som tack 200 sändningstimmar jämte budget överförda till Malmös redan cirka 800 timmar. Villkoret var att Malmö kunde fylla de extra timmarna med korta, bärkraftiga program. Lyckades vi inte, skulle timmarna återföras till Stockholm. Det var i den situationen *Vår grundade mening*, *Forskning ifrågasatt* och diverse *Familjespeglar* föddes som komplement till de dagliga *OBS*-sändningarna.

Inte en sekund sändningstid behövde återgå till Stockholm och Malmö passerade Göteborg som landets näst största radiodistrikt. *Vår grundade mening* baserades på Herbert Söderströms erfarenheter som ledarskribent och den politiska turbulensen vid denna

tid. Titeln anspelade på pressens anspråk att vara den tredje statsmakten med de ledande artiklarna som uttryck för väl grundade åsikter. När de första *Vår grundade mening*-programmen sändes med start söndagen den 22 februari 1970 klockan 19.45–20.00 var de nog rätt lika senare tiders tidningskrönikor, fast i förstorat format.

Så slutar Gunnar Olléns korta redogörelse med rubriken ”Ett mediemagasin födelse” inför jubileet 2001.

Den kände journalisten Herbert Söderström, som vid den här tiden var chef för SR:s samhällsredaktion i Malmö, hade med andra ord mycket med *Vår grundade mening*s start att göra. Från februari 1970 sändes en programserie på åtta program om opinionsbildningen i pressen, om hur ledarskribenter ”grundade sin mening”.

”Vår grundade mening går tills vidare en gång varannan vecka utan direkt fasta tider. Så titta efter i tidningen inför veckoslutet”, uppmanade journalisten Bo Sigheden radiolyssnarna i en trailer inför sändningsstarten. Att programmet skulle sändas lite då och då, antydde kanske att man inte räknade med framtida sändningar. I det första programmet var just Herbert Söderström programledare. Han ”grillade” *Kvällspostens* utrikesredaktör Johan Bergengren om hur det kom sig att *Kvällsposten* så tydligt var emot kriget i Biafra, att han till skillnad från alla andra helt tog avstånd från Ibo-folkets försök att bryta sig ur Nigeria. Och Söderström, som läst in sig väl i frågan, lyckades trots sin redan på den här tiden ganska tuffa utfrågning, inte på något sätt rubba Bergengren i hans övertygelse.

Under de följande sju kvartarna var journalisten Peter Werner intervjuare. Först utfrågad var chefredaktör Gunnar Fredriksson på LO-ägda *Aftonbladet*, som fick stå till svars för hur hans ledarsida skrev om LKAB-konflikten, gruvarbetarstrejken. Sedan intervjuades Tore Winqvist, chefredaktör på *GT*, Lars G Holmström, journalist på *Aftonbladet*, Karl Axel Tunberger på *Svenska Dagbladet*, Gösta Håkansson på *Skånskan*, Gösta Söderlund, *Dala-Demokraten* och slutligen, Bo Järborg, som kallades SR:s chefskorrespondent i London. Under den intervjun började *Vår grundade mening* mer låta som ett mediemagasin. Bo Järborg fick nämligen analysera hur de brittiska medierna skött rapporteringen inför valet i Storbritannien.

År 1971–72 finns det inga uppgifter om *Vår grundade mening* i Sveriges Radios digitaliserade arkiv. Kanske det bara inte lämnades in några uppgifter till programarkivet? Det gjordes däremot varje vecka hela hös-

ten 1973 med Peter Werner som programledare. Och nu var *Vår grundade mening* ett regelrätt mediemagasin. I flera av programmen uppträder en annan känd radioröst som reporter, nämligen Bertil Romilsson.

Arkiveringen si och så

Att det var lite si och så med arkiveringen av program vittnar en annan programledare om – Marianne Söderberg, som höll i *Vår grundade mening* under 1974 och 1975. Det berättade hon när vi hösten 2006 uppmärksammade att programmet sänts utan avbrott under 25 år. I Söderbergs anteckningar från 1974 och 1975 står det vid i stort sett alla program ”kass”. – Hjälp, reflekterade Marianne Söderberg, var jag så självkritisk på den tiden. Men hon förklarade sedan att ”kass” helt enkelt betyder att programmet kasserats... På Söderbergs tid var man inte särskilt intresserad av att bevara något för eftervärlden, man levde mycket i nuet. Tänkte inte att programmen faktiskt kunde vara intressanta för mediehistoriker och andra.

Den inställningen höll i sig även under 1980- och 1990-talen, kan jag intyga. Ville man att ett program skulle sparas, fick man motivera detta mycket utförligt på en speciell blankett, och sedan skulle några beslutsfattare ta ställning till det hela. Oftast orkade man inte fylla i dessa blanketter, vilket man kan ångra idag. Det visar sig nämligen att alla program man som producent ville spara, också sparades. När digitaliseringen sedan bröt igenom, kom dåvarande vd Lisa Söderberg på att man kanske skulle spara det mesta även på radion, inte bara på dåvarande *Arkivet för ljud och bild*. Och så sker sedan dess.

Medierna och världen

År 1976 dyker ett annat namn upp i arkivet för ett par upplagor av *Vår grundade mening*, Lars G Lindskog, som arbetade på Sveriges Radio i Norrköping. Och i slutet av 1970-talet börjar han producera ett annat medieprogram, som sändes varannan vecka: *Medierna och Världen*. Programmakarna i Malmö tyckte det blev för jobbigt att i perioder sända *Vår grundade mening* varje vecka. Speciellt som de parallellt ibland också sände ett liknande program i tv, *Bakom Rubrikerna*. (Sveriges Radio var på den tiden ett sammanhållet radio- och tv-bolag.) Därför

fick istället Lars G Lindskog och framför allt Björn Rydström på SR i Örebro ta över etern varannan vecka för att berätta hur medierna i omvärlden fungerade.

Redan före uppdelningen på Sverige och världen i övrigt hade *Vår grundade mening* gjorts länge av journalisten Claus Nowotny. I arkivet finns till exempel program han gjort varje vecka vårsäsongen 1977. Men jag vet att namn som Åke Lind och Christoffer Barnekow också förekom på 70-talet. Säkert är någon glömd.

Under något eller några år i slutet av 70-talet och början av 80-talet låg programmet i ide. I februari 1981 anställdes jag på Sveriges Radio i Malmö. Tanken var att jag skulle arbeta för *Ekot* varannan vecka som nyhetsreporter, och producera *Vår grundade mening* varannan vecka från hösten 1981. Alltså de veckor när *Medierna och Världen* inte sändes. Vi skred noggrant till verket och satte ett redaktionsråd på fötter, en grupp, vars medlemmar också skulle kunna vara med i programmet när deras specialområde var på tapeten: pressforskarprofessor Per Rydén i Lund, professorn i medieekonomi Karl-Erik Gustafsson i Göteborg, grafikern Michel Jernewall och Anita Sandell, chefredaktör på *Värmlands Folkblad*. I gruppen fanns också frilansjournalisten Sture Hammenskog, lärare i journalistik på Skurups Folkhögskola. Dessutom lyckades chefen på radion i Malmö vid denna tid, Lars Hamberg, övertala erfarne Bo Sigheden att åtminstone i början fungera som debattledare/programledare, även om han samtidigt höll i sin ögonsten, programmet *Ekonomiska Klubben*. Själv var jag producent/redaktör, men även reporter. Så småningom, när jag blivit varm i kläderna, var tanken att jag också skulle ta över som programledare. Och så blev det efter en tid.

Nystart – granskning och diskussion

Tanken vid nystarten var att programmen skulle inledas med ett reportage, som sedan följdes av en diskussion. I mitt jobb ingick också att förse Bo Sigheden med ett färdigt manus i god tid före sändning. Programidén var att, som tidigare år, kritiskt granska och diskutera hur medierna i Sverige fungerade. Medierna har stor makt och skulle granskas och debatteras som alla andra fenomen, som andra maktgrupperingar i samhället.

Efter ett tag kom vi fram till att innehållet var det viktiga i programmet och det fick helt styra formen, hur programmet lades upp. Ibland kunde

en diskussion varvas med reportage, ibland bestod hela programmet av en debatt, eller en granskning i reportageform. Ibland kunde olika ämnen avhandlas i samma program. Förslag till innehåll kunde komma från flera olika håll – från redaktionsrådet, från lyssnare och andra tipsare, till exempel journalister. Eller oftast från producenten, det vill säga från mig själv. Det fanns alltid ämnen att ta upp, etiska frågor, den eviga frågan om namnpublicering, papperstidningarnas framtid, public service-mediernas innehåll, mediekoncentrationen och inte minst yttrandefrihetsfrågor. I nystartens första program var frågan hur och om också precis återstartade *Stockholms-Tidningen* skulle överleva. Andra ämnen som utlovades: veckopressens problem, journalistikens utveckling, kampen mellan lokalradio och närradio, och varför tidningarna hade så svårt att rätta fel.

Så löpte programmet på, varannan vecka jobbade jag för Ekot, varannan med *Vår grundade mening*. Men ofta tänkte man på båda redaktionernas innehåll samtidigt. Under flera år arbetade jag varannan vecka som Ekoreporter i Danmark, från Danmarks Radio i Köpenhamn. Men satt samtidigt och ringde in medverkade till *Vår grundade mening* från *Ekots* arbetsrum på Danmarks Radio. Och vice versa när man befann sig på redaktionen i Malmö. En stor fördel med den här tvådelningen, kontakten med *Ekot*, var att en medienyhet kunde sändas i Ekot, där studioreportern sedan i en avannons puffade för vidare diskussion i *Vår grundade mening*.

Åke Pettersson arbetade på redaktionen för *Vår grundade mening* fram till nedläggningen 2007 och fortsatte därefter med programmet *Publicerat* till årsskiftet 2012/2013.

Foto: Anders Hansson.

Programmet fick naturligtvis kritik från olika håll i mediavärlden, där man ibland tyckte att kritiken var orättvis och en del ogillade att man kackade i eget bo. Men samtidigt var det aldrig svårt att få chefredaktörer och journalister att ställa upp i intervjuer och diskussioner på den här tiden. Något som kom att bli allt svårare fram mot nutid. Det gällde även det egna mediet, Sveriges Radio. På 80-talet var det bara att vandra runt med en mikrofon i SR:s korridorer i Stockholm och få tvekade att säga vad de tyckte om programpolitik eller annat som var uppe till debatt. Även cheferna ställde ganska snällt upp i diskussioner. På 00-talet blev läget ganska annorlunda, få ville uttala sig bland medarbetarna och det hände också att vd istället för att ställa upp skickade fram sin informationsdirektör med allmänna, intetsägande svar.

Ett omskrivet program

Åter till början av 80-talet. *Vår grundade mening* blev mycket omskrivet på den här tiden. Det var inga problem med att få in förhandsartiklar och saker vi tog upp skrevs det sedan ofta om och de diskuterades i tidningarna. Programmet fick också mycket beröm i de regelbundna radiokrönikorna, som fanns i flera tidningar på den tiden. Fast inte alltid:

Hela onsdagskvällens ”Vår grundade mening” bestod av grundlöst dravel, men ytterst handlade det om komplicerade frågeställningar som den vanlige radiolyssnaren inte har någon möjlighet att ta ställning till. (Lars Hedlund i *Nya Wermlands-Tidningen* om ett program om textreklam)

Det är nästan alltid ett givande nöje att lyss till *Vår grundade mening*. Så också i veckan. Som vanligt var Åke Pettersson på bettet med ibland så välinformerade spetsigheter att man riktigt kan se hur de intervjuade efteråt kliar sig i håret och undrar vad det egentligen var fråga om. (Carl Otto Werkelid i *Svenska Dagbladet* om samma program)

Fåfång som man är sparades alla klipp i pärmar, som det är ganska intressant att bläddra i så här några decennier senare. Det var säkert bl.a. den ganska välvilliga inställningen där som gjorde att P1-ledningen ville ha kvar programmet år efter år, visserligen med lite olika budget och längd, men dock. Det ska också sägas att konkurrensen om mediekritik inte varit särskilt hård, även om SVT hade ett mediemagasin lite då och

då och dagstidningarna periodvis kunde innehålla viss kritik i mediekrönikor.

Vårt redaktionsråd, som var till stor hjälp vid nystarten, tynade delvis bort efter något år. Men flera av medlemmarna hördes i programmet även senare. Samarbetet mellan *Vår grundade mening* och Björn Rydström på SR i Örebro, alltså *Medierna och världen*, fungerade väl. Ibland kunde man till och med smyga in ett reportage om medier i utlandet i hans program om man varit på resa. Dessutom kunde *Vår grundade mening* ibland klampa in på *Medierna och världens* territorium. Minns till exempel när jag under några veckor 1984 rapporterade för Ekot från Reykjavik om storstrejken på Island. Väl hemkommen blev det ett *Vår grundade mening* om mediesituationen i Island.

Inför programåret 1987/88 tyckte dock dåvarande P1-chefen Ingvar Lundin att det var dags att slå ihop de båda medieredaktionerna på SR. Uppdelningen på medierna i utlandet och Sverige var onaturlig. Dessutom gillade Lundin vår lite mer kritiska, lite mer ifrågasättande, mindre redovisande stil och ton, som han sa. Resultatet blev det vi brukar kalla *Vår grundade mening*s första gyllene år (det skulle komma ett andra 15 år senare). Plötsligt begåvades programmet med en hel tjänst till och sändning varje vecka från Malmö. Vi anställde frilansjournalisterna Björn Kumm och Lars Åberg på var sin halvtid. Björn Kumm var redan känd för radiolyssnarna som tidigare redaktör på *OBS* och Lars Åberg hade jag läst bitiska, välformulerade artiklar av i *Sydsvenskan*.

Men Ingvar Lundins pengar tog slut efter ett år. Radion skulle spara, vilket gjorde att jag bara kunde köpa in material på frilansbasis av Lars Åberg och Björn Kumm. Och under flera år gjorde sedan Lars Åberg ungefär var fjärde upplaga av *Vår grundade mening*, det vill säga en gång i månaden.

Vår grundade mening diskuterade och kritiserade ibland kampanjjournalistik. Till exempel när *Expressens* chefredaktör Bo Strömstedt samlade ihop tiotusentals namnunderskrifter och åkte med dem till Oslo i protest mot norsk säljakt. Det fick Strömstedt att i vår intervju uppbragt kalla mig/oss ”stiftsjungfrur”. Så benämnde nämligen en av hans företrädare, Ivar Harrie, personer som tyckte de var lite finare i kanten och bättre än andra. Det hindrade inte att vi drog igång egen kampanjjournalistik i början av 90-talet, flera program om vad som riskerade att hända med offentlighetsprincipen om Sverige blev medlem i EG, som EU hette på den tiden. Jag försökte gång på gång få med öppenhetens minister som vi kallade justitieminister Reidun Laurén. Men hon ville inte alls tala med

oss. Istället smygbandade och sände vi olika varianter när hennes olika sekreterare försökte bortförklara att Laurén inte kunde ställa upp, ”Veckans Laurén”. Så småningom, mot löfte att få höra hela programmet innan det sändes, ställde Laurén upp på en intervju och förklarade att offentlighetsprincipen inte alls var hotad.

Hoten mot offentlighetsprincipen

I programserien om hoten mot offentlighetsprincipen kollade vi, i detta fall frilansjournalisten Arne König och jag, i några program öppenheten i EU-högkvarteren i Bryssel. Till detta fick vi speciella programpengar av dåvarande P1-chefen Ewonne Winblad – för övrigt den P1-chef som var mest intresserad av mediefrågor, och i mitt tyckte den bästa P1-chefen vi haft. Kanske för att hon hela tiden var intresserad av specialsatsningar som när Arne König och jag gjorde en serie program om mediernas roll i krigen på Balkan första halvan av 90-talet, med besök i krigshärjade Sarajevo, och Belgrad och Zagreb. Eller när jag var i Israel och Palestina under första och andra intifadan. I det senare fallet tillsammans med radiojournalisten Gösta Lempert. Men troligen var det programmen om offentlighetsprincipen några år tidigare som gjorde att *Vår grundade menings* redaktör fick Stora Journalistpriset 1993. (Vi fick faktiskt en hel del andra utmärkelser genom åren, bl.a. Torgny Segerstedts frihetspenna. Och på tal om kampanjournalistik, sådan bedrev jag även så länge det gick om fallet med fängslade Dawit Isaak på 2000-talet. Hans situation nämndes i slutet av alla program.)

Möjligen var dock Winblads efterträdare som P1-chef, Tom Lundgren, lika intresserad av mediefrågor som hon. Han låg i varje fall bakom *Vår grundade menings* andra gyllene år, 1999. Det innebar att programmet fick två tjänster, en högre budget och dessutom 50 minuters sändningstid. Detta gjorde programmets största fiende genom åren, Janerik Larsson, då pr-man på Gamla Stans Informations AB och ”mediegranskare på lediga tider”, som han uttryckte det, tidigare länge informationsdirektör på SAF och sedan Kinnevik, rasande. Det utvecklade han i en stor artikel på *Svenska Dagbladets* ledarsida. Vår grundade mening hade fel affärsidé och fel redaktion, skrev Larsson bl.a. Vi talade alltid illa om Murdoch, kommersiell radio och tv var hemskt, däremot älskade vi presstödet och public service. Vi hade för mycket om medierna i utlandet, och framför

allt hade vi inte gjort tillräckligt mycket om Larssons egen baby, Näringslivets MediaInstitut och om en aktuell skrift av Janerik Larsson.

Jag lyckades få in ett ännu längre svar som gick ut på att vi förvisso inte alls hade någon affärsidé, däremot en publicistisk sådan. Att vi granskat public service-medierna hårdast, visst släppt fram kommersiell radio och tv, men satsat mer på medieforskning än på Näringslivets MediaInstituts rapporter. Dessutom var vårt uppdrag, sedan vi slogs samman med *Medierna och Världen*, att också uppmärksamma den internationella medieutvecklingen. Larsson fick naturligtvis sista ordet: ”VGM är en etermedial pamflett för den skattefinansierade etermedieverksamheten”, konstaterade han. Ett halvår senare publicerade NMI, inte något som kallades pamflett utan rapport med titeln *I Åke Petterssons radiosoffa*. Kommunikationskonsulten Svend Dahl hade lyssnat på ett halvårs sändningar och kommit fram till att ”bara på vissa punkter tog Vår grundade mening mediekritiken på allvar. När de gör det blir programmen spännande, men alldeles för ofta är inslagen både ytliga och ointressanta. Programmet liknar oftast TV:s soffprogram där programledaren och gästerna tycker till”. Särskilt mycket granskning hittade Dahl inte, men hans kritik mot programmet var inte lika nattsvart som rapportbeställaren Janerik Larssons.

Visst intryck gjorde möjligen rapporten *I Åke Petterssons radiosoffa* och Larssons kritik på nya P1-chefen Eva Blomquist. Nyttillträdde Tom Lundgren blev nämligen snabbt P4-chef istället för P1-bas. Och efterträdare Blomquist halverade direkt vår sändningstid till 25 minuter, mer än halverade programbudgeten, men lät Anders Brunkert, som nu jobbade ihop med mig, vara kvar. Ni ska vara glada att ni får behålla två tjänster, tyckte Blomquist, som nog inte direkt gillade den kritik vi släppte fram mot hennes nyordningar i P1, bl.a. stora nedskärningar av dokumentärer och samhällsprogram. En direkt följd av hennes förändring av *VGM*, blev att vi inte längre hade råd att köpa in frilansmaterial, vilket framför allt drabbade Lars Åberg. En annan ofta anlita frilansare var Christoph Andersson, som inte minst granskat följderna av PUL, den nya personuppgiftslagen och gjort många bra reportage tidigare. Han kunde heller inte köpas in på samma sätt längre. Efter ett år under Blomquists domvärjo fick vi tillbaka fem minuters sändningstid. Programmet var nu en halvtimme igen, men budgeten fortsatt skral.

Kritiken mot DAB

En annan diskussion och kritik som aldrig varit särskilt populär genom åren hos Sveriges Radios olika ledningar, var den vi släppte fram då och då mot Sveriges Radios satsning på DAB (Digital Audio Broadcasting), en satsning som inleddes redan 1995. Efter tio år blev det inte mer pengar till DAB, men Sveriges Radio och den kommersiella radion har enträget fortsatt sin kamp för att alla svenskar ska byta ut sina miljontals FM-apparater mot DAB-mottagare. Hittills förgäves, även om det är ganska förståeligt att de gärna ser att marksänd radio digitaliseras precis som tv. Radio via nätet är trots allt beroende av olika distributörer.

Anders Brunkert och jag fortsatte att göra *Vår grundade mening* i ungefär samma stil som tidigare. Under flera perioder gjorde bara jag programmet, år 2005 kom Karin Olsson-Bendix in som Brunkerts ersättare. Sveriges Radio hade nu fått en ny ledning under politikern Peter Örn, som upphöjde Eva Blomquist till programdirektör och senare till chef för den så kallade Utbudsenheten, som i ensamt majestät skulle råda över SR:s hela innehåll. Ett chefsval som skulle visa sig ödesdigert.

Karin Olsson-Bendix gick tillbaka till P4:s nyheter efter ett år och efterträddes av Rakel Chukri, och *VGM* mötte som vanligt både ros och ris. Chukri avrättades till exempel av sina närmaste kollegor på *Sydsvenskan* från att börja på *Vår grundade mening*s redaktion, som ”ju bestod av kommunister”. Var de nu hade fått detta ifrån? Ingen i redaktionen genom åren hade eller hade haft något som helst engagemang inom politiken. Och att vi anställde Rakel Chukri tydde knappast på att vi var intresserade av vänsterfolk i redaktionen, snarare goda journalister. Men kritiken kändes igen, inte minst genom decennierna från en viss herr Larsson.

Vi hade enligt mätningarna förhållandevis god lyssning, och bäst av allt: nästan omvänd lyssnarprofil jämfört med de flesta andra P1-programmen. Ju äldre man är, desto fler lyssnar, är den normala P1-profilen. Vår kurva lutade i stort åt andra hållet, det vill säga yngre, i det här fallet 30–50-åringar, lyssnade mer än 50–70-åringar. Dessutom hade vi fler kvinnliga lyssnare än manliga, vilket också stred mot den gängse profilen i P1. Vi borde ligga väldigt bra till och lockade dessutom en del lyssnare i åldern 20–30 år. Så vi klampade på i sedvanlig stil – också i kritiken mot SR: diskuterade Peter Örn's mål att 60 procent av alla program i SR skulle göras av utomstående produktionsbolag, höll debatt om DAB, och tog

upp den allt mer omfattade kritiken mot Örn och hans lednings sätt att hantera Sveriges Radio.

Nedläggningsbeslutet 2006

Den 12 september 2006 kallades jag och Rakel Chukri ner till SR Malmös tillförordnade chef Peter Larssons rum. I högtalartelefon förklarade nya P1-ansvariga i Utbudsenheten Cecilia Bodström och framför allt hennes assistent Agneta Leffler, tidigare chef på Radio Göteborg, att Utbudsenheten kommit fram till att *Vår grundade mening* skulle läggas ner. Programmet skulle istället läggas ut på ett produktionsbolag och få en mer nyhetspräglad inriktning på mediekonsumtion och reklam. Parallellt skulle det startas ett kortare, direktsänt program som diskuterade publicistiska frågor. Vi blev förvisso ganska ställda av beskedet, och sa inte mycket mer än att vi ju hade precis den profil som P1-ledningen sa sig eftersträva. Konstigt då att vi skulle läggas ner. Och märkligt att radiomedarbetarna varken i Malmö eller på annat håll inom Sveriges Radio fick ge sin syn på framtidens innehåll i Sveriges Radio.

Utbudsenheten under Eva Blomquist hade istället isolerat sig under två veckor och helt själv i hemlighet bestämt om alla förändringar. Just då råkade vi för övrigt sända ett reportage, gjort av dåvarande frilansjournalisten och författaren Marjaneh Bakhtiari, om ett misslyckat SR-projekt på City Gross i Rosengård i Malmö. Tanken var att SR:s kanaler ibland skulle sända från en bod, placerad vid lågprisvaruhusets kassor under några sommarmånader. Samtidigt skulle två ”ambassadörer” berätta om Sveriges Radio för kunderna. Men hela projektet, vars beställare var Utbudsenhetens Cecilia Bodström och kanalchefen i Malmö, fick nedgörande kritik. Det hade fungerat väldigt dåligt och var illa förberett. Bakhtiaris reportage (finns fortfarande på nätet) förbättrade troligen inte chefernas inställning till VGM. Eva Blomquist framträdde senare själv i Radiohuset i Stockholm och sa bland mycket annat att det nya mediemagasinet skulle få en mer nyhetsinriktad konsumentprofil, testa dataspel till exempel och ta upp mer om reklamvärlden.

Nedläggningsbeslutet om *Konflikt*, *Tendens* och *Barnen* i Stockholm, *Vår grundade mening* och en hel rad andra program som gjordes utanför Stockholm, mötte snabbt stark kritik. Och resulterade också i något så ovanligt som en DN Debatt-artikel av flera av oss anställda med rubriken: ”Arrogant ledning skadar SR”. Men redan innan, samma dag det blev

officiellt att *Vår grundade mening* skulle läggas ner, reagerade en lyssnare i Östavall i Medelpad, Daniel Lundgren. Lundgren var en handlingskraftig man och drog snabbt tillsammans med några andra lyssnare igång namninsamlingen ”Rädda Vår grundade mening” på nätet (då fanns inte Facebook). På några veckor samlade han in nära 2 000 namn, troligen den största namninsamling som gjorts för ett radioprogram. Och väldigt många lyssnare motiverade också varför de var emot nedläggningen (se närmare www.namninsamling.com). Dessa motiveringar var väldigt trevlig läsning för den som arbetat med programmet. De förklarade ganska väl varför det trots allt lyckats leva om än i lite olika skepnad under 37 år. En mindre grupp bakom namninsamlingen tog sig sedan också till Radiohuset i Stockholm och ett inbokat möte med vd Peter Örn och hela ledningen på Sveriges Radio.

Ledningen ändrade sig inte när det gällde *Vår grundade mening*. Så skedde däremot senare när det gällde Stockholmsproducerade *Konflikt*, *Tendens* och *Barnen*. Det är svårare att dagligen möta kritiker i Radiohusets korridorer än någon gång om året ute i riket, tänkte vi som arbetade utanför huvudstaden. Inget annat program utanför Stockholm som skulle bort, lyckades heller överleva utan fick ge plats åt framför allt Annika Lantzs ”talk-show”.

Däremot betydde namninsamlingen ”Rädda Vår grundade mening” att radioledningen fick kalla fötter och ändrade sina planer om det nya medieprogrammets inriktning – som inte alls kom att ägnas test av data-spel och reklamvärlden. Det blev istället renodlad mediekritik i programmet *Medierna*, producerat av Tredje Statsmakten Media AB, som fick betydligt mer resurser än *Vår grundade mening* någonsin haft. Och parallellt diskussioner i programmet *Publicerat*, som jag fick dra igång på en del av min tjänst. En mindre del gick några år åt till SR:s Lyssnarkontakt.

Och nya program 2007

Rakel Chukri hade fått sluta, och blev senare kulturchef på *Sydsvenskan*. I februari drogs *Medierna* och *Publicerat* igång. Och bara en dryg månad senare, i april 2007, avsattes hela radioledningen, till i varje fall de anställdas stora jubel. De korta åren med Peter Örn och Eva Blomqvist hade verkligen skakat Sveriges Radio. Nu lägrade sig lugnet under nya vd:n Kerstin Brunnberg.

Peter Örn hade dock svårt att förstå vad som hänt. Och att nedläggningen av *Vår grundade mening* kritiserades kunde han inte heller begripa. Det framgår av hans senare bok *Ledare* (2010).

Det kom hårda protester mot att vi la ner det 25 år gamla medieprogrammet. Det blev ett exempel på min och radioledningens nedrustning av Sveriges Radio. Bilden av nedrustning blev så kompakt att det var omöjligt att ge en annan bild. (s. 131)

Nu var programmet förvisso ännu äldre, 37 år när det lades ner. När det gällde kritiken mot honom och DAB skriver han:

En del medarbetare ansåg att DAB tagit resurser från det redaktionella arbetet. Några av dem hade gjort motståndet mot DAB till en hjärtesak. Det märktes också i ett stort antal radioinslag. Några medarbetare förde kampen mot den digitala tekniken och företagsledningen i radions egna program. (s. 133)

*

I efterhand kan man konstatera att nedläggningen av *Vår grundade mening* faktiskt helt oväntat förde med sig mer mediekritik och mediediskussioner i Sveriges Radio, framför allt tack vare namninsamlingen – och åtminstone så länge *Publicerat* fick leva (till 2012 års utgång). *Mediernas* större redaktion har på ett mycket framgångsrikt sätt drivit snabb aktuell mediekritik, men däremot mindre uppmärksammat den mer långsamma kritik som kommer via medieforskningen och utvecklingen i andra länder. En god sak är också att flera andra samhällsprogram i radion numera intresserar sig mer för mediefrågor.

Referenser

Dahl, Svend (1999) *I Åke Petterssons radiosoffa*, Stockholm: Näringslivets Mediainstitut

Örn, Peter (2010) *Ledare*, Örebro: Libris
Klippsamling hos författaren.

Åke Pettersson är journalist och var anställd på Sveriges Radio från 1981 till 2014. Han har tidigare arbetat på Norra Skåne och Skånska Dagbladet, föreläst och skrivit flera läroböcker om medier.

Epost: ake.pettersson@comhem.se

Sven Åhman – störst i allt

Svante Löfgren

Hösten 1938 debuterade jag som reporter på den lilla ljuvröda, till lunch utgivna *Göteborgs-Tidningen*, sedermera *GT*, som hade ett av landets mest omfattande söndagsnummer. Vart jag kom i stan undrade folk vad som hade hänt *Handelstidningens* Sven Åhman, då 31 år gammal. Själv hade jag skamligt nog fått jobbet genom släkten: min mormors syster Maja Forssman var stor ägare i *GHT*. Min medverkan i *Idrottsbladets* OS-redaktion i Berlin 1936, omvittnad av Sportens Sven Rydell, mildrade dock kritiken.

Sven Åhman (1907–1993) var erkänt stans bästa journalist. Alla visste att han med studier i Göteborg (23-årig fil. lic), Kiel och Cambridge var väl bevandrad också i världspolitikens irrgångar. Att han efter åtta års tjänst hade fått avslag på sin begäran om en mindre löneökning, kanske från 500 kr i månaden, och därmed känt sig manad att sluta, visste några få. Inom koncernen (också på *Morgontidningen – MT*), ”tilldelades” man löner, man begärde dem inte.

Sven Åhman i ett porträtt tecknat tidigt på 1980-talet av Ulf Sveningsson.

Åhman hade dessutom tackat nej till posten som ledarskribent (och kanske huvudredaktör) för *GT*. ”Att tycka något varje dag var inget för mej”, sa han en gång. Så hade han tagit sin cykel, sina prisbelönade bordtennisracketar och sina 130 kilo till *Svenska Dagbladet* i Stockholm – som bl.a. lät honom berätta om Danzigs sista dagar innan kriget bröt ut. (Senare pressade han ner sin matchvikt till pari, dvs. 100 kilo).

Flyttningen välkomnades också av *The Times* i London. Någon i Stockholm medarbetade alltid som *Our Correspondent*, (ibland vid sidan av en från London utsänd *Our Own Correspondent*). Denne blev nu Åhman, snabbt uppskattad, även från Tegelbacken, då han 1939 tog hundrametersklivet från Karduansmakargatan till *Dagens Nyheter*. Senare, i FN-skrapan i New York, blev han en uppskattad partner till London-tidningens egna medarbetare.

Hösten 1939 fick Åhman också se krigsläget ur en ny synvinkel, som inkallad furir till Bohusläns regemente i Uddevalla – trots erbjudanden att bli frikallad av hälsoskäl. Visserligen i specialsydd uniform. Icke öldrickande hade han inte mycket att syssla med på fritiden, när kamraterna spelade kort på ”Hemmet” eller gick på stan. Tills jag, som blivande reservofficer, kunde bjuda honom till mitt privilegierade hyresrum på stan.

På flyget med cykeln

Åter på *DN* fullföljde han sitt uppdrag som kommunal ledarskribent – med det ”tyckande”, som han avvisat i Göteborg. Margaret Boheman berättade decennier senare på Rivieran hur det tillträdande ambassadörs-paret i första SAS-planen till Paris våren 1945 fått sällskap av Åhman – och dennes cykel. Hans reportage senare från krigsförbrytarprocessen i Nürnberg blev berömda, intressanta rentav för London. Tidsbrist avhöll honom från att delta i de utsändas mästerskap i bordtennis. Den segrande Chicagoreportern beviljade i nåder en extramatch – och såg sig nesligt slagen.

När jag 1946 sommarvikarierade på *DN*-redaktionen vid Tegelbacken, hörde jag från centralredaktionen hänförda kommentarer över Åhmans rena, perfekta manuskript. När han fick veta att jag fått en höstlig resa till det fria Kanada antagen (mitt visum den 1 juli var den nya ambassadens först utfärdade), erbjöd han mig att vikariera i New York under sin vintersemester.

Jag for ut med M/s Drottningholm i september, hörde en natt i radio hur en okänd Tage Erlander presenterade sig som ny statsminister och lotsades vid ankomsten av Åhman smart genom formaliteterna. När vi tog taxi varnade han – det kunde kosta ända upp till en dollar. The Subway hade varit bättre om jag inte haft mitt bagage. Han erkände hur imponerad han var av sin nya miljö: *Tänk, en specialbutik för falska sårskorpor! Så: när man sitter i tunnelbanan läser alla andra The Mirror eller Daily News – dom som rör läpparna!*

Så installerades jag i hans källarlya vid Grove Street i Greenwich Village, med nedgång via soptunnor och råttfällor. Kolstybb på arbetsbordet, att ständigt dammas av. Jag lärde om bussarna och hur man diskret (om inte helt lagligt) smugglade manus hem med hjälp av snälla flygresenärer – också Dag Hammarskjöld och senare Tage E kom att ställa upp för Sven Åhman!

Jag skymtade också Åhmans många frimärksalbum, övervärderade, som en gång i tiden holländska tulpanlökar. Det var det enda han senare räddade undan en våningsbrand – klokt avvecklade innan branschen föll samman – nu alltjämt synliga i ett årligt, generöst stipendium från honom och makan Brita Skottsberg, verksam i FN. Stora pengar tilldelas förtjänata västsvenska journalister.

Agerade också från New York

Från sin NY-horisont följde Sven Åhman noggrant spelet därhemma. När ägaren Tor Bonnier 1947 ville ersätta den framgångsrike redaktionschefen Ivar Ljungquist med SE-redaktören Nils Kjellström, ilsknade han till över ”osunt ingripande från veckopressen”. *DN:s* image var i fara! Direktören Helge Heilborn bearbetades under ett NY-besök, utvalda vänner hemma fick hårda påtryckningar. Den förträfflige redaktionssekreteraren Sten Hedman befordrades, som redaktionen önskat, att bli chefredaktör i en trio.

Sven Åhmans år i USA blev epokgörande för de svensk-amerikanska förbindelserna. Före kriget hade den brittiske tidningskungen Lord Rothermere (*Daily Mail*) under besök i Stockholm förvånat sig över den svenska pressens likgiltighet inför miljonen av svenskättlingar i USA, förbigångna av ett fåtal svenska korrespondenter. Åhman såg sig om och gjorde fynd över hela kontinenten, upptäckter som lyser upp hans minne.

Svante Löfgren, som blev 98 år i januari detta år, debuterade som utlandsreporter för *Idrottsbladet* i Berlin 1936 (Simning & Modern femkamp). Efter vikariatet på *DN*, tjänst på radion och bl.a. Kongoreportage med fotografen Lennart Nilsson, blev han korrespondent för *Expressen* i Paris, Berlin, Bonn, Los Angeles och Genève, utomlands i 60 år. Av 26 böcker, utsågs *Reinhard Heydrich* (1967) till Militärhistoriska Bibliotekets julklappsbok år 2012.

Epost: svantelofgren@telia.com

Om konsten att skriva reportage

Intervjuer med Jörn Donner 1986-87 och 2014

Carl-Gustav Lindén

Den här artikeln behandlar den finlandssvenska författaren Jörn Donner (född 1933), som hösten 2015 kom ut med sin andra reportagebok om Sverige efter en paus på mer än fyrtio år. I intervjuer genomförda vintern 1986-87 och 2014 förklarar Donner sin syn på reportageskrivande, journalistik, sociala medier, var han hittar inspiration och varför det blev en ny reportagebok om Sverige.

Sedan början av det nya millenniet har en ny våg av reportageböcker dragit över Sverige med Åsne Seierstads *Bokhandlaren i Kabul* (2002) som ett av de främsta exemplen. Denna litterära journalistik kan kopplas till den så kallade rapportgrenen på 1960- och 1970-talen, dokumentära skildringar som enligt Annika Olsson tog sina läsare till "främmande" platser i syfte att "synliggöra dessa platser och låta dess människor få träda fram och göra sina röster hörda" (Olsson 2004, 11–12). Formen för rapportböckerna var reportages, reseskildringens eller den sociologiska rapportens.

Jörn Donner presenteras ofta som en nordisk kulturpersonlighet vars intressen sträcker sig från film till reportageböcker och självbiografisk litteratur. Donners första försök i genren resulterade i *Rapport från Berlin* (1958) som översatts till flera språk och har utkommit i nya upplagor. Den används fortfarande som guidebok till det kalla krigets Berlin och var den första i en våg av reportageböcker på svenska med rapport i titeln. Donner följde snart upp med ett annat långt litterärt reportage från Centraleuropa, *Rapport från Donau* (1962). Det är hans journalistiska produktion som har intresserat mig ända sedan jag inledde mina universitetsstudier i journalistik på 1980-talet och upptäckte hans reportageböcker. Det var kring samma tid som Ernest Hemingway, George Orwell, Ivar Lo-Johansson, Jan Olof Olsson, Ryszard Kapuściński, Jan Guillou, Bruce Chatwin, Hunter S. Thompson, Tom Wolfe och andra dokumentarister dök upp i mitt liv. Det var knappast en slump att de var alla män med stort ego som likt hos många andra journalister av manligt kön medverka-

de till att stärka den maskulina självbilden. Senare i livet inhandlade jag exemplar av *Rapport från Berlin* på antikvariat för att ge bort i present till unga lovande journalister som jag tyckte behövde få kontakt med reportagetraditionen. Jag kände så smått igen mig i Philip Teirs novell ”Jörn Donner Appreciation Society” i samlingen *Akta dig för att färdas alltför fort* (2011) om en litteraturvetare som snöat in fullständigt på författarens produktion.

Jag skrev en uppsats om Donners reportageböcker 1987. Den var baserad på arkivarbete, textanalys av manuskript och tre intervjuer på totalt sex timmar om reportage som gjordes med Donner i hans skrivarstuga i Kronohagen i Helsingfors vintern 1986-87. En redigerad version av intervjuerna publicerades i tidskriften *Horisont* (Lindén 1987) och fann vägen till *Dagens Nyheters* kulturredaktion. Där skrev Berit Wilson (DN 1987-09-22) en kort notis om att Jan Myrdal ingalunda var först ut med rapportböcker och konstaterade att när det gäller denna genre borde litteraturvetenskapen inte ”nöja sig med vare sig Donner eller Myrdal utan gå direkt på Jolo”, alltså den legendariske författaren och DN-reportern Jan Olof ”Jolo” Olsson (1920–1974). Myrdal reagerade på sitt vis och fick på en halvsida i tidningen förklara att han inte på något sätt var inspirerad av Jörn Donner, inte ens vad gällde valet av ordet ”rapport” som boktitel. Han noterade att *Rapport från Berlin* publicerades 1958 och *Rapport från Donau* utkom 1962, medan *Rapport från kinesisk by* publicerades först 1963. Myrdal medgav visserligen att Donner påverkat bruket av ordet ”rapport” i svenska titlar, vilket dock inte gällde honom själv: ”[...] jag levde utomlands detta decennium, besökte Sverige korta mellanperioder. Jörn Donners böcker 1958 och 1962 kunde jag därför inte känna till.” Myrdal var i artikeln dessutom rädd för att ”docenterna lyckas få Donners, Myrdals, Jolos ord att flyta samman till en genre-gröt” och konstaterade: ”Det skadar mitt arbete.”

Jag skrev ett kort genmäle där jag noterade att Donners professor i litteratur vid Helsingfors universitet, Olof Enckell, redan tidigare publicerat en reportagebok med rapporttitel från kriget mot Sovjetunionen vid Finlands östfront, *Rapport från Ödemarken* (1942). Jag föreslog försiktigt att Myrdal möjligen inspirerats av den, men inlägget refuserades av DN:s kulturredaktion. Jag antar att redaktören insåg att detta hade öppnat upp för den pseudodebatt som bara kunde få ett slut – att Myrdal fick sista ordet. Därefter har Annika Olsson påpekat att inte heller Enckell var först med att på 1900-talet ha ordet rapport i titeln. Den äran tillfaller Gunnar Wall och Elin Wägner som år 1921 kom ut med *Rapport över en*

resa inom de av ententen besatta områdena vid Rhen 20/2–8/3 1921 (Olsson 2004, 41).

Myrdal underströk att hans litterära stil inte var påverkad av Jolo utan av den österrikisk-tjeckoslovakiske författaren och journalisten Egon Erwin Kisch (född och död i Prag, 1885–1948). Det är där och inte vid Jolo som Myrdal och Donner förenas. Den finländske författaren läste i unga år alla böcker han kom över av ”Der rasende Reporter”, som Kisch kallades, och inspirerades.

Kisch kom jag att läsa ordentligt först när jag började med Donauboken. I Prag köpte jag de flesta Kischböcker på ett tidigt stadium i slutet av 50-talet. Jag fick dem för en billig penning och de är rariteter i dag. Jag har de flesta av hans böcker, inte i originalupplagor för han sålde mycket som journalist, men jag har bl.a. hans stora antologi som är ganska sällsynt, *Klassischer Journalismus* (Lindén 1987, 33).

Dags för ny intervju

Våren 2014 beslöt jag att intervju Jörn Donner på nytt av flera skäl, bl.a. för att det inte finns någon forskning kring hans reportageböcker. Av olika orsaker har Jörn Donner aldrig beretts en plats i rapportgenren (Olsson 2004), inte heller inom litteratur- eller filmvetenskapen. En förklaring kan vara att Donner är något av en mångsysslare, eller som hans mångåriga samarbetspartner Ingmar Bergman lär ha sagt: ”Donner spelar vid alla bord på kasinot och när vinsten kommer är han vid fel bord”. Ett undantag var utan tvekan när Donner som producent för Bergmans film *Fanny och Alexander* 1984 i Los Angeles fick ta emot en Oscarsstatyett för bästa utländska film. En annan vinst noterades när han 1985 tilldelades det prestigefyllda Finlandiapriset för romanen *Far och son*. Förutom sin svärdefinierade transmediala profil har Donner varit en kontroversiell och känd person i finländsk och svensk offentlighet under flera decennier, inte minst på grund av att flera av hans filmer innehöll pornografiskt innehåll, men också på grund av sitt politiska engagemang som frispråkig riksdagsledamot och europaparlamentariker över partigränserna. Starka självbiografiska inslag i litteraturen har dessutom försvårat särskiljandet av Donner som fysisk person och som fiktiv berättare. Tuva Korsström sammanfattar: ”Som rikskändis och

provokatör, som aktör och Oscarsvinnare inom filmvärlden, som frispråkig och ombytlig finländsk politiker har Donner själv medverkat till att hans omfattande författarskap tidvis råkat i skuggan av andra aktiviteter” (Korsström 2013, 39).

Jag ville också höra om och hur Donners syn på långsam, berättande journalistik förändrats i en tid av svindlande snabb radikal digital transformation där tidsperspektiv och personligt varumärke har blivit så framträdande med tjänster som Facebook, Twitter, Instagram, SnapChat och WhatsApp. Donner är trots allt en i högsta grad levande länk till den klassiska reportage traditionen. Ytterligare ett motiv till mitt intresse var att han 1986-87 hävdade att han inte tänkte skriva flera böcker om Sverige, trots förfrågningar från förläggaren. Då förklarade han: ”Det är inte så satans lustigt. För det första måste man ju skriva om något helt annat. Frånsett detta så är jag inte så satans kåt på Sverige. Om jag skriver böcker måste jag ha lite god smak i munnen också” (Lindén 1987, 38). Dessutom ifrågasatte han reportagebokens existens, framför allt av ekonomiska orsaker. ”Man kan inte skriva rapportböcker i dag, det finns ingen som vill läsa dem. Man skall komma ihåg att författare också måste tänka på sin marknad [...] Den typen av böcker som Berlin och Donau, det är fåfänga företag.” (1987,38)

Rapportbokens renässans

Donner gjorde alltså en missbedömning på två punkter. Det blev en Sverigebok till och rapportboken fick uppleva en renässans. ”Jag tycker det är avundsvårt att människor nu kan få finansiering för att skriva reportage, alltså skriva fakta. Jag har ju alltid kunnat göra sådant bara på marginalen, min så kallade fritid.” (intervju 2014)

Våren 2014 var han i full färd med att samla in nytt material för en Sverigebok. I *Lilla Mammuten* (Donner 2015a) nämndes mitt intervju besök och Donner konstaterade lätt kokett att han inte riktigt visste varför jag var där. Den här artikeln är baserad på de samtal vi förde 1986-87 och 2014 och är ett försök att analysera Donners journalistik i en tid där journalisters verktyg och uttrycksformer förvandlas snabbt. Reportage har fått en ny innebörd i den nya världen. Där många trodde att internet skulle ta död på långa texter i en digital värld där har det visat sig att journalistiken accelererar, och det är mätbart, att långa välskrivna analyser och berättande reportage som skapar kontext och närvaro, med nya namn som

”digital storytelling” (Couldry 2008) eller ”slow journalism” (Greenberg 2013, Craig 2015), tar tvärtom en central plats. På engelska använder forskare kategorier som ”interpretative reporting”, ”depth reporting”, ”long-form journalism”, ”explanatory reporting” eller ”analytical reporting” (Fink, Schudson 2014). De traditionella benämningarna ”narrative journalism” eller ”literary journalism” har heller inte försvunnit (Nousiainen 2013). Anna Jungstrand definierar det litterära reportaget som ”en journalistisk text som återger berättelsen om reporterens möte med ett skeende” (Jungstrand 2013) och det är en allmänt hållen definition jag omfattar eftersom berättelse och reporter är två nyckelord.

En av de frågor vi diskuterade vintern 1986-87 handlade om varför Donners reportageböcker inte placerats in i den svenska reportagetraditionen, trots att de gavs ut på svenska även i Sverige. ”Inte vet jag”, svarade Donner, ”de passar väl inte in.” Annika Olsson kom långt senare i sin doktorsavhandling om rapportgenren (Olsson 2002), även utgiven i bokform (Olsson 2004), fram med en trovärdig förklaring. Donners essäer, inspirerade av journalister som Jolo och Kisch, representerade inte den skenbart objektiva bokföringsliknande verklighetsbeskrivning svenska rapportförfattare som Myrdal stod för. Tvärtom bestod de av personliga reflektioner, romantiserande, impressionism och drömmar om ett sammanhållet Europa. Dessa träder tydligt fram i slutorden till *Rapport från Donau* där Donner manar fram en vision av en kontinent utan gränser, kanske Europeiska Unionen. ”Mot de, som förkunnade Europas definitiva delning ville jag förkunna Europas enhet [...] Jag ville visa att Europa som enhet och tanke existerade. Jag var en romantiker.”

Donner konstaterade ändå besviket att de två ideologiska systemen, kommunism och liberal västlig demokrati, var oförenliga, hade inget gemensamt och delades av en gräns av ”taggtråd, mur och löpgravar, dödszoner”. Detta kullkastade hans illusion om en enhet och Donner blev, som Tuva Korsström konstaterat, det kalla krigets rapportör.

Jörn Donner själv menar att orsaken till uteslutningen framför allt är politisk och noterade 1986-87 att en ”vänstermaffia” skapat den svenska radikaltraditionen där Berlinboken sågs som alltför balanserad. I den nya reportageboken om Sverige diskuterar han sin egen syn på de vänster-radikala som definierade rapportgenren:

Denna typ av vänsterradikalism gjorde att jag under långa perioder kände mig helt ovillig att delta i några som helst debatter i Sverige, men jag blev samtidigt förvånad över att intelligentsian hemföll åt

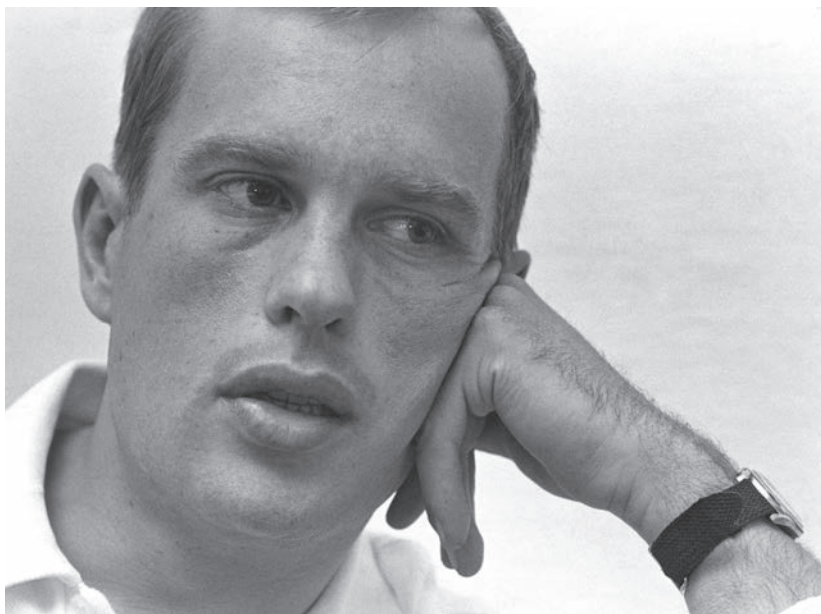
en form av radikalism, vars uppenbara tomhet och meningslöshet borde ha fått åtminstone några att tänka om (Donner 2015b, 57).

Har du pratat med Jan Myrdal, Sven Lindqvist eller de andra svenska rapportförfattarna om den här genren, har det någonsin varit läge för den diskussionen? frågade jag vid intervjun 2014.

När jag gjorde min Sverigefilm så intervjuade jag faktiskt Myrdal, inte om rapportböcker men om tillvaron. Beträffande Sven Lindqvist så måste jag säga att jag tappade smaken för hela Lindqvist, bl.a. för att han en gång skrev i Dagens Nyheter om en bok där jag medverkade där han kallade oss kapitalismens lakejer. Det var en bok som Timbro hade utgett där också jag var intervjuad. Och han tillhörde, tillhör kanske alltjämt, den här typen av vänster som tycker att en person som jag är minst sagt motbjudande: yttervänstern, intellektuell yttervänster eller vad det nu heter. Däremot har jag ganska bra förbindelser, i den mån jag nu har förbindelser med honom, med Per Wästberg. (intervju 2014)

Jörn Donner hade ett förflutet som kommunist i ungdomsåren, men lämnade redan på 1950-talet det vänsterradikala bakom sig för en politiskt sett liberal uppfattning av samhällsutveckling. Följderna av detta ideologiska byte fick katastrofala litterära följder tyckte en kritiker som författarkollegan Sven Willner (1974). Enligt den definition av rapportgenren som Marianne Thygesen formulerat (1971) omfattar den böcker skrivna av författare med en samhällskritisk och socialistiskt orienterad hållning. Där passar Donners profil alltså inte ihop med idealtypen. Enligt Thygesen förväntas författaren hålla sig i bakgrunden. Inte heller det villkoret uppfyller Donner eftersom det är han själv och hans verklighetsuppfattning som stått i centrum. Rapportböckerna kan kategoriseras som litteratur med sanningsanspråk, men även här skiljer sig Donner från mängden. I intervjuerna 1986-87 förklarade Donner hur han förhöll sig till sanningen:

Min journalistiska teknik, som jag ju i väldigt stor utsträckning lärt av Jan Olof Olsson, det är att man ibland skall kunna hitta på, men med en viss relevans. När man skriver den här typen av böcker är man inte tvungen att säga att det är den och den man intervjuar utan man kan på ett skapande sätt säga saker, som om de inte är sanna nog är sannolika. Men därmed vill jag inte påstå att jag ljugit särskilt mycket men jag har inbillat mig vissa personer (Lindén 1987, 27).

*Jörn Donner lärde sig mycket av Olof Lagercrantz under sin tid som skribent på Dagens Nyheters kultursida på 1960-talet, förklarar han för Carl-Gustav Lindén.
Foto: Bo Schreiber/TT*

Det var under sin period som filmskribent för *Dagens Nyheters* kultursida i början av 1960-talet han lärde sig kuva sin tendens till yvighet och expressionism för att i stället skriva en distinkt svenska. Han tvingades tänka och formulera sig tydligare. ”Jag lärde mig mycket av Olof Lagercrantz som då var chef. Jag blev rätt ofta refuserad och småningom kom jag underfund med vad det var för fel. Det var en nyttig skola.”

Nya metoder

Med åren hade han bandat allt färre intervjuer och i stället använt sig av den metod som representanter för ”the new journalism” (Hellmann 1981) i USA ägnade sig åt, att göra anteckningar efter samtal, men så snart som möjligt för att inte gå miste om några detaljer: ”... det är jag som förmedlar nånting, genom mitt temperament och inte genom att jag är nån slags avskrivare av andras uttalanden.” (Lindén 1987, 28)

Resorna har varit det centrala sättet att förhålla sig till sin omgivning för Donner ända sedan han våren 1949 landsteg vid Skeppsbron i Stockholm på sitt första besök utanför Finland. Han var 16 år ung och anlände från det sargade och efterkrigstida Helsingfors till det moderna Stockholm.

I en värld som reproduceras varje sekund på Facebook och Instagram förefaller Donners förhållningssätt som långsiktigt. ”Hela min arbetsteknik när det gäller städer och länder bygger på ett slags tidsavlagringar. Du kan inte åka till ett ställe på en gång och skriva en bok om det, du måste ha ett tidsperspektiv och det betyder att du måste ha varit där tidigare” (Lindén 1987, 30).

Vintern 1986-87 berättade han om sina planer på en reportagebok om Europa, som blev verklighet fyra år senare (Donner 1990), och en annan om att skriva om en resa i sin fars, etnologen Kai Donners, fotspår i Sibirien, ett projekt som också blev av (Donner 2006). Däremot har hans planer på en trilogi om Mellanöstern inte förverkligats, trots många resor till regionen.

Ett bärande tema i den nya Sverigeboken är svenskarnas självuppfattning och spåren av det svenska imperiet, som Donner menar inte försvunnit trots den stora invandringen. Reklamtexten utlovar att ”den nya och nygamla svenska nationalismen, landets något schizofrena förhållande till det förflutna och till den hävdvunna svenska neutraliteten är teman i Jörn Donners nya bok” (Albert Bonniers Förlag 2015).

Men invandrare har nog mindre intresse av den svenska imperialistiska traditionen, i synnerhet som skolundervisningen i Sverige är så usel idag att de inte lär sig någonting: varken svenskar eller andra lär sig någonting om sin historia. Det betyder att de här syrierna och jugoslaverna, och fan vet om finnarna någonsin lärde sig den svenska historien, men kanske bättre för skolan var bättre då. Kunskaperna i historia lär vara fullkomligt urusla i Sverige. (intervju 2014)

Han kommer in på hur den svenska självbilden konstruerats och hänvisar till Ylva Herholz bok *Glömskans land* (Herholz 2014) där han själv är intervjuad. Herholz låter sina intervjupersoner diskutera svenskarnas relation till Tyskland och det avståndstagande som ofta förklaras med dåligt samvete. Först dyrkade svenskarna Tyskland, dess språk och kultur – och nazismen – och insåg för sent sitt misstag. Därför valde Sverige att tuga och ”skydda sig bakom en historielöshet” (Flygt 2014).

För Donner, vars släkt ursprungligen kom från Tyskland till Sverige/Finland på 1700-talet, har hans tidiga resor till Berlin präglat hela livet positivt. ”Den svenska nationalismen är stark, mycket stark och dom sticker inte under stol med det heller. De är alla möjliga sådana som Herman Lindqvist och till och med Jan Guillou som beskriver Sverige som det mest underbara landet i världen” (intervju 2014).

Tidningar på papper eller digitalt

Tidningsläsande är ett ständigt närvarande element i Donners reportage och i Sverigeboken från 2015 dyker dagstidningarna upp: ”På Centralen fanns det förr i tiden tidningar från nästan hela Europa. Nu finns det inga. Har Sverige blivit så inkräkt, eller läser alla människor tidningarna på nätet?” (Donner 2015b, 46)

I intervjun 2014 förargar han sig över tabloidiseringen av dagstidningar som i hans tycke gör innehållet mindre tillgängligt, samt att allt fler läser digitalt. Detta har varit en personlig källa till förtret i Finlands riksdag där ledamöterna har tilldelats iPad-plattor och enligt Donner inte har några andra sätt att ta till sig fakta, något han sett i utrikesutskottet där ledamöterna är helt beroende av den briefing de ges av utrikesministeriet. ”Jag har inte sett ett spår av Foreign Affairs, Spiegel eller *Le Monde Diplomatique* i det material som de får: de läser inte en enda papperstidning, utan läser allt på den där iPaden. Informationen blir av nödvändighet begränsad.” (intervju 2014)

För egen del är han beroende av möjligheten att skriva in kommentarer i marginalen eller stryka under stycken i texten. Han är en stark motståndare till tabloidisering av dagstidningar.

”Om du har ett uppslag i en broadsheet så ser du ju vad som finns på de där två sidorna som motsvarar fyra sidor i en tabloid: du får en överblick av materialet.” (intervju 2014)

Senhösten 2015 har han en egen sida på Facebook med närmare 5 700 följare som han säger är ett arv från kampanjen inför riksdagsvalet 2011. Den upprätthålls av en assistent och hans hustru.

”Jag har inte öppnat den på tre år, jag vet ingenting. Man lär ju aldrig komma ifrån Facebook, inte ens när man avlider, som han säger.”

Det är en trött, fysiskt långsam och mindre nyfiken Jörn Donner som skriver reportage från Sverige 2015, men delvis är det säkert ett utslag av hans arrogans. ”När jag var 40 år yngre så fanns det ju en viss naivitet som

jag nu inte tyvärr kan skryta med.” (intervju 2014) Samtidigt som han träffar Ingvar Carlsson och en rad aktiva eller pensionerade beslutsfattare konstaterar han att de flesta han en gång kände väl är avlidna.

”Mina sociala egenskaper och sociala kontakter har ju minskat med åren. Alltså då på 70-talet var jag ju insydd i det svenska samhället, *embedded* som det heter på militärspråk, inbäddad.” (intervju 2014) Med inbäddad avsåg Donner att gå och handla sin dagliga mat och dagliga sprit, gå på krogen och följa med nöjesutbudet eller besöka en tvättnrättning.

Jörn Donner firade 2013 sina första åttio år och har flera gånger kämpat mot cancer, men även om han fått svårare att röra sig och säger att det blivit för lite motion på sistone är han fortfarande något av en arbetsnarkoman.

Jag skulle aldrig få någonting gjort om jag var bunden av arbets-tidsbestämmelser. Herre gud, femdagarsvecka skulle jag då vara tvungen att jobba, det vore sjukt. Tar man sedan då en gammal be-kant till mig som Jan Olof Olsson, han skulle ha blivit galen om han hade följt några sådana regler. (intervju 2014)

Ett påbörjat projekt är en kollektiv dagbok från Finlands dramatiska år 1917–1918, en samling av dagboksanteckningar och annat samtida material: ”Det handlar om autentiska brev, artiklar ordnade kronologiskt från dessa dramatiska tider i vår historia” (intervju 2014). Det andra aktuella projektet är en kokbok med recept på fiskrätter.

Litteratur

- Albert Bonniers Förlag, <http://www.albertbonniersforlag.se/bocker/samhalle-politik-och-debatt/s/sverige/>, 2015, 3 november].
- Couldry, N. 2008, “Mediatization or mediation? Alternative understandings of the emergent space of digital storytelling”, i *New Media & Society*, vol. 10, nr. 3, s. 373–391.
- Craig, G. 2015, “Reclaiming Slowness in Journalism: Critique, complexity and difference”, i *Journalism Practice*, s. 1–15.
- Donner, J. 2015a, *Lilla Mammuten. Halvautentiska dagböcker från juli 2013 till februari 2015*, Schildts & Söderströms, Helsingfors.
- Donner, J. 2015b, *Sverige. Resor i ett främmande land*, Albert Bonniers förlag, Stockholm.

- Donner, J. 2006, *I min fars fotspår. Resor i Sibirien förr och nu*, Schildts & Söderströms, Helsingfors.
- Donner, J. 1990, *Rapport från Europa*, Brombergs, Stockholm.
- Donner, J. 1973, *Sverigeboken*, Wahlström & Widstrand.
- Donner, J. 1962, *Rapport från Donau*, Schildt, Helsingfors.
- Donner, J. 1958, *Rapport från Berlin*, Schildt, Helsingfors.
- Enckell, O. 1942, *Rapport från ödemarken*, Söderström, Helsingfors.
- Fink, K. & Schudson, M. 2014, "The rise of contextual journalism, 1950s–2000s", i *Journalism*, vol. 15, nr. 1, s. 3–20.
- Flygt, M. 2014, Varför är det så långt till Tyskland? *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 8 april.
- Greenberg, S. 2013, "Slow Journalism in the Digital Fast Lane", i *Global Literary Journalism: Exploring the Journalistic Imagination*, red. R. Lance Keeble & J. Tulloch, Peter Lang, New York, s. 381–393.
- Hellmann, J. 1981, *Fables of fact: The new journalism as new fiction*, Urbana: University of Illinois Press.
- Herholz, Y. 2014, *I glömskans land – Exkursioner i sentida svensk-tyska spår*, Carlssons, Stockholm.
- Jungstrand, A. 2013, *Det litterära med reportaget: Om litteraritet som journalistisk strategi och etik*, Diss, Stockholms universitet, Stockholm.
- Korsström, T. 2013, *Från Lexå till Glitterscenen. Finlandssvenska tidsbilder, läsningar, författarporträtt, 1960–2013*, Schildts & Söderströms, Helsingfors.
- Lindén, C-G. 1987, "Om konsten att skriva reportage: En intervju med Jörn Donner", i *Horisont*, vol. 5, s. 27–38.
- Myrdal, J. 1987, "Jan Myrdal om rapportbokens historia: Mina ord tar alltid ställning" i *Dagens Nyheter*, 27 oktober.
- Nousiainen, A. 2013, *A Bunch of Distractive Writing: Why has fact-based and extensively reported American style narrative journalism not gained ground in Europe?* Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford.
- Olsson, A. 2004, *Att ge den andra sidan röst*, Atlas, Stockholm.
- Olsson, A. 2002, *Att ge den andra sidan röst: Rapportboken i Sverige 1960–1980*, Diss, Uppsala universitet, Uppsala.
- Teir, P. 2011, *Akta dig för att färdas alltför fort*, Söderströms, Helsingfors.
- Thygesen, M. 1971, *Jan Myrdal og Sara Lidman: rapportgenren i svensk 60-tals litteratur*, GMT, Århus.

Willner, S. 1974, *Mellan hammaren och städet*, Söderström, Helsingfors.

Carl-Gustav Lindén är universitetslektor, Svenska social- och kommunalhögskolan vid Helsingfors universitet

Epost: carlgustavl@gmail.com

Pionjärförfattare på mediemarknaden

Selma Lagerlöfs författarskap i film och radio

Anna Nordlund

Selma Lagerlöfs verksamhetsår som författare sammanföll med framväxten av den moderna mediemarknad som vi idag känner och som förändrat villkoren för såväl bokutgivning som läsning.

Anna Nordlund berättar i detta kapitel om att genomslaget för Selma Lagerlöfs författarskap i 1900-talets nya medier för fiktionsberättande, filmen och radion, är större än någon annan svensk samtida författares.

Selma Lagerlöfs berättelser fick avgörande betydelse för den svenska stumfilmens framgångar både i Sverige och utomlands under den period mellan 1917 och 1924, som i filmhistorien brukar kallas den svenska guldåldern. Nio filmer från denna tid var baserade på Lagerlöfs berättelser, däribland *Körkarlen*, en av de mest kända svenska filmerna någonsin. I slutet av stumfilmsperioden kom ytterligare tre filmer, varav den sista från 1930, *Charlotte Löwensköld*, introducerade ljudet i svensk film.

Statliga Radiotjänst började sända i Sverige år 1925 och Selma Lagerlöf kom redan detta år ut i etern från Karlstadsstationen.

I den här artikeln kommer jag att närmare undersöka genomslaget Lagerlöfs författarskap hade i tidig svensk spelfilm och i radion fram till Lagerlöfs död år 1940. Jag vill på det sättet uppmärksamma fiktionslitteraturens betydelse för den moderna mediemarknadens framväxt och även visa hur film och radio under 1900-talets första halva bidrog till en massspridning av kvalificerad skönlitteratur.

Vanligen är Hjalmar Bergman den författare ur denna generation som brukar förknippas med de nya medierna film och radio. Han var i större utsträckning direkt involverad i filmen och radion som nya lanseringsformer för fiktion. Ändå fick produktioner baserade på Lagerlöfs författarskap större genomslag hos publiken. Det framgår av sammanställningarna över svensk film i *Svensk filmografi* och i Solveig Lundgrens doktorsavhandling *Dikten i etern. Radion och skönlitteraturen 1925–1955* från 1994. Båda är betydelsefulla källor för min framställning. *Svensk filmografi 1897–1999* utgavs i nio delar av Svenska filminstitutet mellan åren

1977 och 2000 och finns nu tillgänglig på nätet via svensk filmdatabas:
www.sfi.se/sv/svensk-filmdatabas

Spelfilmens framväxt

Berömt är August Strindbergs telegram från 1911: ”Varsågod att kine-
matografera så mycket ni vill av min dramatik” som svar på en förfrå-
gan från Orientaliska teatern om att filma uppsättningar av *Fadren* och
Fröken Julie. Filmerna blev publikfiasko och den enda av sex filmatiseringar
av Strindbergs verk under den svenska stumfilmens glansdagar
som blev någon publikframgång var *Hemsöborna* från 1919. Det fram-
går av Svensk filmografi.

Så tidigt som 1909 fick Selma Lagerlöf ett detaljerat förslag att ”kine-
matografera” folkskolans nya läsebok *Nils Holgerssons underbara resa
genom Sverige* (1906-07). Idén kom från en överlärare Hallgren i Malmö
som också fått Sveriges första filmbolag AB Svenska Biografteatern i
Kristianstad och dess nya, driftiga direktör och producent Charles
Magnusson entusiastisk inför projektet. Svenska Bio (omvandlat till AB
Svensk Filmindustri 1919) blev nu snabbt Sveriges mest framgångsrika
filmbolag genom sina satsningar på ”Svenska bilder”: upptagningar från
verkliga händelser och evenemang. Bl.a. filmades processionen vid dok-
torspromoveringen i Uppsala 1907 med fokus på doktor Lagerlöf – den
första kvinnliga hedersdoktorn i Sverige.

Sommaren 1909 var Svenska Bio först i Sverige och bland de första i
världen att satsa på spelfilm av större format och Selma Lagerlöfs *Nils
Holgerssons underbara resa* figurerade alltså som det första projektet.
Selma Lagerlöf tackade emellertid nej till erbjudandet, hon insåg svårig-
heterna med att filma just detta verk. Koordinatör i det stora läseboks-
projektet, folkskollärare Alfred Dalin, ordföranden i Sverige allmänna
folkskolläraryörening, avrådde också bestämt från att låta förknippa den
redan rätt omdiskuterade nya läseboken med det kontroversiella och lågt
ansedda filmmediet. Dalin skrev till Lagerlöf:

I mina ögon är biografer i det hela en styggelse, raka motsatsen till
ett uppfostringsmedel. Dessa skälvande, flämtande, blad och färg-
lösa bilder synas mig, som om de vore lånade från Hades skugg-
värld, alldeles icke som en avspiegling av en levande värld [...] Jag

är också mycket rädd för, att den genom bildernas mångfald binder och förslöar barnets skapande fantasi.
(1909-06-24, finns i Kungl. biblioteket, Stockholm)

Till saken hör att Selma Lagerlöfs betoning på fantasi och underhållning i *Nils Holgerssons underbara resa* redan hade väckt moralpanik bland konservativa bildningsivrare, vilka såg den nya läseboken som ett led i tidens allmänna förflackning.

Selma Lagerlöf insåg att en filmatisering av just *Nils Holgerssons underbara resa* kunde innebära svårigheter att övervinna på flera plan. Men uppenbart är att filmmediets möjligheter intresserade henne mycket redan under 00-talet. Då var film främst ett nöje som fascinerade genom de tekniska landvinningarna att återge ”verkligheten” i levande bilder och uppnå hisnande och komiska effekter genom filmade sensationer av olika slag: vaudeville, pantomim, slapsticks och baklängesvevningar. En spänning mellan finkultur och populärkultur fanns inbyggd i mediets användning redan från starten. En och samma föreställning kunde innehålla dokumentering av samtidshistoria och finkulturella evenemang, slapsticks, trickfilmningar och nervkittlande små iscensättning av erotisk eller våldsam karaktär.

Film blev ”de fattigas teater”. Mycket av det som skrevs i svensk press om film under etableringsfasen på 00-talet handlade om att film var ett osunt folknöje. 1904 skrev till exempel författaren Hjalmar Söderberg ett kritiskt inlägg mot att biografägarna i sina val av repertoar inte tog ansvar för att publiken metadels bestod av barn. Det eldade under en livlig debatt om filmens skadliga inverkan på barn och ungdom, inte minst i de reformpedagogiska och liberala kretsar som stod Lagerlöf nära. Om detta har Elisabeth Liljedahl skrivit i sin doktorsavhandling *Stumfilmen i Sverige – kritik och debatt. Hur samtiden värderade den nya konstarten* från år 1975.

Även om filmens kulturella och konstnärliga anseende generellt var mycket lågt uppmärksammades pedagogiska dimensioner i filmmediet tidigt av de svenska folkbildningsrörelserna och Selma Lagerlöf blev till och med själv 1910 delägare i det folkbildande biografaktiebolaget Victoria, tillsammans med en rad andra celebriteter som änkedrottningen Sophia, prins Eugen och Nobelpristagaren Svante Arrhenius. Men det var snarare filmens underhållningsvärde och filmaktörernas begynnande inriktning på underhållande spelfilm som nu lockade till etablering av

fasta biografier i svenska städer av storlek. Victoriabolaget blev ingen framgång.

Men debatterna om filmens skadliga inverkan och försöken att etablera film som folkbildning belyser strävanden hos både liberaler och socialdemokrater att utjämna de stora klasskillnaderna i samhället. Det skulle bl.a. ske genom att ge underklassen större tillgång till den skolning och bildning som hitintills närmast uteslutande varit förbehållen de högre klasserna. I det sammanhanget är Selma Lagerlöf också viktig. Hon ingick i den reformpedagogiska rörelse som ville förändra den svenska folkskolan från fattigskola till en bildningsskola för alla svenska barn och hon kunde också framhävas som det goda alternativet till "smutslitteraturen" och "masskulturen". Lagerlöf var en författare i etablissemanget med såväl sedligt anseende som stor spridning, visserligen inte i närheten av den så kallade Nick Carter-litteraturens distribution i hundratusentals exemplar, men Lagerlöfs upplagesiffror var avsevärt högre än övriga samtidas i det litterära etablissemanget.

I 1910-talets debatter om "smutslitteratur", esteticism och dekadans hade Lagerlöf flera trumf på hand genom de redan etablerade föreställningarna om hennes författarskap. Hon ansågs inte ha förbindelser med storstadsdekadans och pessimism utan uppfattades alltsedan debuten som fast förankrad i en provins, och därtill en provins med litterära anor bakåt till den svenska romantikens kanoniska poeter Tegnér och Geijer. I recensioner framhölls gärna att hon stod i särskild förbindelse med en "ursprunglighet" i "svenska folksjälen", uppfattad som undanträngd genom industrialisering, utländska inflytanden och storstädernas expansion. Men Selma Lagerlöf hade också med sin pedagogiskt radikala läsebok för folkskolan och inte minst med det bejublade rösträttstalet "Hem och stat" på den internationella rösträttsrörelsen i Stockholm 1911 visat att hon företrädde demokratiska ideal och hade en förmåga att skildra det moderna, industrialiserade Sverige ur det arbetande folkets perspektiv, som en optimistisk vision av ett land med möjligheter att bli ett folkhem. Denna föreställning om Selma Lagerlöf som den sedelärande företrädaren för en försonande, optimistisk och kärleksfull livsåskådning befastes under 1910-talet och bekräftades med de första filmatiseringarna av hennes verk.

Selma Lagerlöf och den svenska guldåldern

Den första Lagerlöffilmen blev Victor Sjöströms filmatisering av *Tösen från Stormyrtorpet* år 1917. Selma Lagerlöf fick stort förtroende för Victor Sjöström, djupt gripen av hans filmatisering av Henrik Ibsens episka dikt *Terje Vigen* (1871), som hade haft premiär i början av 1917 och som brukar lyftas fram som inledningen till den svenska spelfilmens guldålder mellan åren 1917 och 1924. Sjöström spelade själv huvudrollen i filmen om sjömannen Terje Vigen, som förgäves försöker rädda livet på hustru och barn i hungersnöd under en av Napoleonkrigens blockader, och slutligen som gammal man försonas med livet genom att skona sin fiendes barn och hustru.

En ung fröken Alma Olsson i Gävle såg *Terje Vigen* och läste samtidigt Selma Lagerlöfs berättelse *Tösen från Stormyrtorpet*, som ingår i en samling utgiven 1908. Starkt berörd av de båda berättelser såg hon i dem något gemensamt. Båda berättelserna har socialrealistisk grund, men är melodramatiskt berättade och handlar om valet mellan att göra gott och rädda liv och att göra ont och själv gå under. Alma Olsson skrev ett brev till Victor Sjöström:

Jag beundrar eder förmåga med film och gå hälst på bio då svenska skådespelare visas. Har mycket tänkt på hur Selma Lagerlöfs "Stormyrtösen" skulle bli om den blev inspelad under eder regi och med Greta Almroth i Helgas roll. Skulle det männe ej bli ett folkskådespel som alla tycker om? Förvisso, om ni åtar er det.

Förlåt mitt tilltag att skriva en sådan begäran till eder, men jag skulle bli uppriktigt glad om ni ville spela in "Stormyrtösen". Jag är blott en ofärdig hemmadotter, icke rik och icke fattig. Kan jag få några ord om utgången av mitt ringa förslag vore jag oändligt tacksam.

(Brevet citeras ur *Svensk filmografi* 1 1986, s. 367)

Man kan förstå om förslaget väckte ambivalens hos den vid det här laget rätt erfarna filmaktören Victor Sjöström. Den litterära storheten Ibsen kunde man våga sig på för han var ju död. Men vad skulle Selma Lagerlöf tycka om att en simpel filmmakare närmade sig henne, första kvinnliga hedersdoktor vid Uppsala universitet 1907, första kvinnliga Nobelpristagare i litteratur 1909 och första kvinnliga ledamot i Svenska Akademien sedan 1914?

Victor Sjöström har själv berättat att Lagerlöf tog väl emot honom när han reste för att besöka henne i hennes hem i Falun vintern 1917 och själv föreslog inspelningsplatser för filmen i närheten av Falun. Berättelsen om torpardottern och pigan Helga, som utnyttjas av sin husbonde och får ett barn han vägrar erkänna, blev en enorm succé och tillsammans med *Terje Vigen* också genombrottet för svensk film utomlands. Svenska Bio tecknade nu ett femårskontrakt med Selma Lagerlöf om att filma hennes verk. Den största satsningen blev filmatiseringen av Lagerlöfs stora genombrottsroman i två delar, *Jerusalem* (1901-02), som planerades bli Europas hittills största: fem filmer i dåtidens längsta långfilmsformat, fem akter. Victor Sjöström fick uppdraget att utarbeta manus, regissera och spela huvudrollen Ingmar Ingmarsson. Av endast prologen till romanen blev två långfilmer, *Ingmarssönerna 1* och *2*, med gemensam premiär på nyårsdagen 1919. Ytterligare två Lagerlöffilmer hann ha premiär under året 1919: Mauritz Stillers *Herr Arnes pengar* och Ivan Hedqvists *Dunungen*.

Herr Arnes pengar finns tillgänglig på dvd och brukar filmhistoriskt anses mest intressant av dessa tidiga Lagerlöffilmer. Kameratekniskt utnyttjas effektfullt dubbelexponeringar, åkningar, panoreringar och rumslig rörlighet och bildkompositionerna är mycket medvetet gjorda, i flera fall tydligt inspirerade av Albert Edelfeldts välkända illustrationer till romanens påkostade förstaupplaga från 1904. Innehållet i Stillers film följer till största del Lagerlöfs berättelse. Särskilt Lagerlöfs gestaltning av naturen – stormvindar, snö och is – i symbolistisk växelverkan med de dramatiska skeendena i mordgåtan är väl tillvaratagna i filmen. Filmens textur är också hämtade ur Lagerlöfs berättelse och betydligt mer utförliga än i Sjöströms Lagerlöffilmer. Filmforskaren Gösta Werner har visat hur Stiller har strukit mycket i Gustav Molanders manus, men så gott som inga texter, vilket får till följd att de långa textcitaten många gånger stoppar upp och bryter av det effektiva bildberättandet. Kanske tyder detta på att Stillers ointresse för texten i förhållande till gestaltningen helt enkelt inte fick honom att inse att de långa texterna bröt av för mycket mot hans bildgestaltning.

Lagerlöf blev mycket nöjd med filmen, som beredde väg för ännu en av hennes internationellt mindre kända kortberättelser. Filmen såldes till 46 länder. Kritiken var också mycket positiv till filmen. Engagerade filmkritiker vid denna tid efterlyste att filmkonstens aktörer skulle börja experimentera med ett eget formspråk och slutad illustrera böcker i filmtablåer. Mindre nöjd var Stiller, som menade att manusförfattaren Gustav

Molanders respekt för Lagerlöfs berättande ord i textöverföringarna, som ligger mycket nära Lagerlöfs verk, gjort filmen sämre.

Filmatiseringen av *Jerusalem* fortsatte under 1919 med Victor Sjöströms *Karin Ingmarsdotter*, ytterligare en helaftonsfilm baserad på ett enda kapitel i *Jerusalem 1*. Efter premiären på *Karin Ingmarsdotter* i februari 1920 lämnade nu Sjöström *Jerusalem*-projektet och började istället arbeta med *Körkarlen*, som skulle bli hans mest kända film och en av de mest kända svenska filmerna någonsin. Filmen finns utgiven på dvd.

Körkarlen – ett filmhistoriskt mästerverk

Körkarlen betraktas allmänt som den främsta av svenska filmer före Ingmar Bergmans epok och har alltsedan 1921 också intagit en central plats i filmkonstens utvecklingshistoria. Inte minst Charlie Chaplin intygade att *Körkarlen* var den bästa film han dittills hade sett! Filmens betydelse för Ingmar Bergman är också omvittnad och särskilt tydlig är referensen till *Körkarlen* i Bergmans *Smultronstället* (1957), där ju den 78-åriga Victor Sjöström också spelade huvudrollen. Även Dödens gestaltning i *Det sjunde inseglet* (1957) för tankarna till gestaltningen av dödens körkarl.

Många utmaningar i överförandet av ett komplext skönlitterärt berättande till film övervanns i *Körkarlen* så skickligt att filmens iscensättning av såväl romanens tematik som sinnrika berättarteknik framstår som konstnärligt minst lika lyckad och effektiv som själva romanen.

I centrum för handlingen står den gravt självupptagna alkoholisten David Holm och hans relation till Edit, en ung slumsyster från Frälsningsarmén, döende i tuberkulos. Socialrealistiskt gestaltas hur det i Sverige vid denna tid så utbredda spritmissbruket bryter ner en arbetarklassfamilj med i grunden goda förutsättningar att leva ett bra liv. Såväl Lagerlöf som Sjöström har hämtat impulser från tidens aktiva nykterhetsrörelse. Till exempel hänvisar en scenanvisning i Sjöströms manus, där David Holms fru sökt sig ut på gatan tillsammans med sina barn för att ta rätt på den stupfulle maken i rännstenen, direkt till nykterhetsrörelsens propagandatavla ”Avlöningsafton” baserad på en vida spridd skulptur *La Paye* (1910) av fransmannen A. Jacopin.

Bekämpning av den utbredda tuberkulossmittan är ett annat motiv i romanen och Ulla-Britta Lagerroth har visat att Lagerlöfs ursprungliga

intention var att skriva en kortare berättelse på uppdrag av Svenska nationalföreningen mot tuberkulos.

Lagerlöf ville med *Körkarlen* (1912) skriva en bok för folket. I än högre grad kom Sjöströms film att tilltala de breda massorna. Många hade lätt att identifiera sig med problematiken och filmen kom också att användas i upplysande syfte inom nykterhetsrörelsen och andra folkrörelser i Sverige. Enligt uppgifter till Bengt Forsslund lär Ingmar Bergmans far, som var präst, ha använt filmen i sin konfirmationsundervisning och det var så Bergman först kom i kontakt med filmen som 15-åring.

Mest omtalad har *Körkarlen* blivit för de lysande utförda dubbelexponeringarna, som är själva förutsättningen för gestaltandet av filmens tematik att göra upp med livet inför döden. Det magiska stilelement som dubbelexponeringarna utgör har förstås sin förlaga i Lagerlöfs roman. Beskrivningen av hur David Holms själ på kyrkogården på nyårsnatten stiger ur kroppen (Lagerlöf 1912, s. 43) är i detalj levandegjord i filmen, liksom visualiseringen av dödskärran i detalj följer Lagerlöfs beskrivningar. Läsaren uppmärksammas i texten på att man kan se tvärsigenom den gamla kärran (Lagerlöf 1912, 17-18, 38), vilket Sjöström nogsamt noterat i manus. Han fick möjligheter att förverkliga det i filmen med hjälp av fotografen Julius Jaenzon och laboratorietekniker Eugén Hellman. De hade en avancerad förmåga att använda fotokonstens tekniska möjligheter att visuellt framställa intrikata själsliga förflyttningar i tid

Av upphovsrättsliga skäl kan vi inte visa denna bild. Vi hänvisar till den tryckta årsboken.

Filmen Körkarlens många magiska stilelement har sin grund i Selma Lagerlöfs roman, skriver Anna Nordlund. Körkarlen. © 1921 AB Svensk Filmindustri

och rum och förflyttningar mellan olika tids- och berättarplan på ett för åskådaren mycket åskådligt och trovärdigt sätt.

De konstnärliga förtjänsterna med *Körkarlen* har i filmhistorien främst tillskrivits Victor Sjöström och Julius Jaenzon – naturligtvis rättmätigt – och även Astrid Holms (syster Edit) och Hilda Borgströms (fru Holm) enastående skådespelarinsatser har hyllats. Selma Lagerlöfs betydelse för filmen har sällan nämnts. *Körkarlen* blev den sista av fem filmatiseringar baserade på Lagerlöfs verk som regissören Victor Sjöström gjorde i Sverige under den framgångsrika stumfilmsepoken, innan han emigrerade till Hollywood för att sedan återkomma till Sverige på 1940-talet.

I Hollywood gjorde Sjöström också en Lagerlöfffilm: *The Tower of Lies* från 1925, baserad på *Kejsarn av Portugallien* (1914). Tyvärr finns varken filmen eller manus kvar. Däremot är stillbilder bevarade. Filmens premiär i Sverige var ett stort evenemang och SF gjorde journalfilm som visar hur Selma Lagerlöf anländer till den amerikanska filmens premiär på Teaterbiografen i Sunne 1926, för övrigt en av Sveriges äldsta ännu fungerande biografier, invigd i december 1915.

Gunnar Hedes saga och Gösta Berlings saga

Sedan Sjöström emigrerat fortsatte Mauritz Stiller att filma Lagerlöfs verk i enlighet med det femårskontrakt hon hade tecknat med Svenska Bio år 1918. 1922 gjorde Stiller en fri bearbetning av *En herrgårdssägen* (1899), kallade den *Gunnar Hedes saga* och förlade handlingen till 1920-talet istället för 1830-talet. Lagerlöf övertalades att godkänna scenariot, men delade inte Stillers uppfattning att en filmregissörs uppgift var att omskapa eventuella litterära förlagor.

Inte heller Stillers filmatisering i två delar av *Gösta Berlings saga* från 1924 fick Lagerlöfs gillande. I jämförelse med den koncentrerade lilla romanen *En herrgårdssägen* var uppgiften att filma debutverket *Gösta Berlings saga* (1891) närmast oöverstigligt svår. Gösta Berling står i centrum, men romanen handlar också om hela trakten runt Bro och sjön Löven och människorna som levde där på 1820- och 30-talen. Romanen är episodiskt berättad runt ett stort antal personer som växlar mellan att vara bakgrundsfigurer och förgrundsfigurer och med återblickar som förklarar deras utveckling och karaktärer. Samtidigt är händelseförloppen väl sammanhållna och handlar om en hel tracts omvandling under ett år på 1830-talet. Här ryms också idédebatt kring brännande frågor som kon-

stens mening, religionen, sekulariseringen och könsroller. Men berättartråden är däremot mindre tydlig än i något av Lagerlöfs senare verk. Stillers gestaltning av avsnittet ”Prästen” (inledningen av romanen) blev särskilt omdiskuterat och Lagerlöf själv avskydde hans sätt att framställa scenen, som utmynnar i slagsmål i kyrkan.

Efter *Gösta Berlings saga* avböjde Lagerlöf allt vidare samarbete med Stiller i ett intressant brev där filmkonstens självständighet och beroende av litterära förlagor diskuteras:

På den tiden, då filmen nöjde sig med att följa texten i mina romaner och noveller var jag glad åt filmatiseringen. Den verkade som en serie illustrationer levande och vackra, och annat begärde jag inte. Men nu, då jag ser, att Ni anser, att boken endast bör vara en inspirationskälla, och att materialet bör omsmältas till något helt nytt uteslutande avsett för filmen, då måste jag säga ifrån ärligt och bestämt, att jag inte kan vara med längre.

Jag trodde, att omkastningarna och de främmande tillsatserna i Herrgårdssägen voro en olyckshändelse framtvångad av hänsyn till utlandet, och jag trodde att omvälvningarna i Gösta Berling berodde på nödvändigheten att förkorta, men nu, då Ni anser att filmen fordrar, att ämnet på detta sätt omstuvras, då vill jag inte mer släppa till mina böcker.

Jag förstår, att Ni med Er stora förmåga söker att höja filmen till något konstnärligt, en ny konst, en musik för ögat, om jag så får säga, men för detta fordras helt säkert att filmtexterna komponeras för filmen allt från början: Då har Ni Er frihet. Men för gamla kända böcker anser jag, att det första tillvägagångssättet var det rätta. På den tiden voro också kritik och allmänhet ense om att gilla filmbearbetningarna av mina böcker. Och jag tror, att ni också hade det angenämare än nu, ty Ni tycker lika litet om dålig kritik som envar annan.

Vad nu mina böcker beträffar, så äro de, som duga för filmbehandling nog redan använda, men jag skulle önska för sakens skull, för jag är en vän av filmen, som Ni vet, att ni verkligen tänkte över om inte min åsikt är den rätta: Ett färdigt diktverk bör man i film nöja sig med att följa som en rik och levande illustration, utan att omskapa densamma, utan att vilja göra det till något nytt. Däremot tycker jag visst, att filmen bör sträva, att stå på egna fötter, frigöra sig från ordet och endast verka med sina egna medel, men då måste den ha för den avsedd ny text att bygga på.

I alla händelser kan jag inte lämna bidrag till filmen på andra villkor.

Er tillgivna

Selma Lagerlöf.

(Citerat ur Selma Lagerlöf Brev 2, s. 208.)

Frågan om filmkonstens självständighet gentemot litterära förlagor är förstås högaktuell också idag och numera också av juridiska upphovsrättsliga intressen som inte var lika starkt reglerade i filmens barndom. Om detta har Martin Fredriksson skrivit en intressant avhandling: *Ska-pandets rätt. Ett kulturvetenskapligt perspektiv på den svenska upphovsrätten* (2009).

Gösta Berlings saga blev Stillers sista film i Sverige. Han emigrerade till Hollywood och tog med sig Greta Garbo, som nu fått sitt genombrott som Elisabet Dohna. Här i Sverige fortsatte dock Selma Lagerlöf att ännu några år vara vår största stjärna. Inte minst Greta Garbo själv framhöll det när hon vid ett besök i Sverige var inviterad till Selma Lagerlöf och förstummad av det stora i detta utbrast: ”Tänk att jag sitter här med Selma Lagerlöf.” Anekdoten har berättats av Victor Sjöström.

Nu fortsatte istället den tredje av den tidiga svenska filmens stora regissörer, Gustaf Molander, det stora projektet att filma *Jerusalem*. Återstoden av *Jerusalem 1* återges i *Ingmarsarvet*, som hade premiär 1925. *Till Österlandet* från 1926 återger i stora drag handlingen i *Jerusalem 2*.

Den svenska stumfilmsperioden avslutade 1930 med Gustaf Molanders filmatisering av romanen *Charlotte Löwensköld*, utgiven fem år tidigare. Speltekniskt är filmen en stumfilm och planerad som en stumfilm med ljudeffekter. Under inspelningens gång las också på repliker och sång på, och filmen blev på så sätt den första svenska ljudfilmen.

Radiotjänst och Selma Lagerlöf

Radiotjänst började sända i Sverige år 1925 och Selma Lagerlöf kom alltså samma år ut i eteren från Karlstadsstationen. Det är dokumenterat att man på Radiotjänst (1957 omvandlat till Sverige Radio) snabbt förstod värdet av det personliga tilltalet i såväl hennes berättelser som i hennes röst (Dymling, Rabe och Harrie 1929). Selma Lagerlöf var själv mycket förtjust i att lyssna på radio. Hon skaffade radio redan 1925 och i brev finns då och då beskrivningar av hur hon sitter i den ombonade hallen på Mårbacka och lyssnar.

BBC:s public service blev mönsterbildande och i Radiotjänsts koncessionsansökan från 1924 står: ”Vår avsikt är att av rundradioverksamheten skapa en kulturell institution i folkbildningsarbetets och folkuppfostrans tjänst” (citerat efter Nordmark). Radiotjänst tog på sig ett folkbildningsuppdrag av tidigare oanade mått och i samspel med underhållning. Under decennier spreds kvalificerad skönlitteratur, klassisk musik och teaterföreställningar till en bred publik. Radions folkbildningsuppdrag drevs också av regeringen via det regeringstillsatta rådgivande och granskande Programrådet, där poeten Erik Axel Karlfeldt sedan 1927 var Svenska Akademiens representant. Han var för övrigt också ledamot i Litteraturkrönikekommittén. Även Heidenstam var entusiastisk inför radion och likaså Albert Engström.

Men när tidningen *Radiolyssnaren* 1928 publicerade en enkät om vad en rad stora internationella författare ansåg om det nya mediet var det bara svenska Selma Lagerlöf som insåg radions potential att sprida skönlitteratur. Utifrån sina egna erfarenheter av filmindustrin jämförde hon filmens och radions betydelse för litteraturen med boktryckarkonstens och såg nya möjligheter att sprida ”litteratur, musik, scenkonst, talkonst åt en oändligt vidgad publik, man kan säga åt alla som ha ögon att se med och öron att höra med”. Paul Valéry uppfattade tvärtom radion som ett hot mot litteraturen: ”Radion, grammfonen, filmen börja redan i allt högre grad ersätta den tryckta boken.” George Bernard Shaw, Leo Trotskij och Maxim Gorkij däremot såg inga samband alls mellan radion och litteraturen, utan betonade istället radions politiska och sociala möjligheter.

Selma Lagerlöf insåg också vilka möjligheter radion kunde ge henne att skapa en känsla av personlig kontakt med beundrare och läsare. 80-årsdagen den 20 november 1938 firades med ett jubileumsprogram i radion och hon använde sig av Radiotjänst för att tacka svenska folket och svenskar i Amerika för uppvaktningsarna. Radioteknikerna kom till Mårbacka för att spela in hennes tacktal. Det går att höra på www.sr.se (Avgörande ögonblick 1925–2015).

Från 1930-talet finns flera inspelningar kvar där Lagerlöf själv läser första kapitlet ur *Nils Holgerssons underbara resa* och berättelsen ”Julklappsboken”. Även de går att höra på www.sr.se (Avgörande ögonblick 1925–2015). Medvetet knöt Radiotjänsts litterära avdelning an till högläsningstraditioner i hem och skola. Radioföljetonger infördes regelmässigt 1939. Radioteaterns chef Per Lindberg hade prövat följetongskonceptet redan 1930 med specialbeställda verk av Hjalmar Bergman och Sigfrid Siwertz (*Clownen Jack* och *Saltsjöpiraterna*), men de blev inga

publiksuccéer i radion och när Per Lindberg slutade sköts projektet med specialbeställda radioföljetonger på framtiden. Uppläsningar av Selma Lagerlöfs verk dominerade sedan stort följetongsserien. Mellan 1939 och 1955 läste skådespelaren Anna Lindahl åtta av hennes verk. Närmast kom Hjalmar Bergman med tre romaner. Av Strindberg lästes fram till 1955 endast *Hemsöborna*.

Dramatiserade romaner började sändas redan 1929 och Selma Lagerlöf är också den författare som var mest representerad bland dramatiseringarna mellan 1929 och 1955. *Tösen från Stormyrtorpet* sändes i november 1931 och repriserades i januari 1941. *Kejsarn av Portugallien* sändes i november 1938 och i en ny version på juldagen 1949. *Ingmarsgården* efter *Jerusalem* sändes juldagen 1943, *Herr Arnes penningar* i mars 1954 och *Charlotte Löwensköld* i april 1954. Av Hjalmar Bergman sändes *Hans nåds testamente*, *Markurells i Wadköping* och *Farmor och Vår herre*. Utvalda dramatiseringar finns tillgängliga på www.sr.se (Avgörande ögonblick 1925–2015).

När Radiotjänst rörde sig på litteraturhistoriens marker var Selma Lagerlöf dock inte representerad. Av sex föredragsserier om litteratur på olika teman mellan 1934 och 1947 handlade endast ett föredrag om en kvinnlig författare, Elin Wägner. Ingen av de 25 föredragshållarna i de folkbildande föredragsserierna var heller kvinna.

Selma Lagerlöf dog på Mårbacka på morgonen lördagen den 16 mars 1940, 81 år gammal. Flaggan hissades på halv stång och budskapet gick ut över Östra Ämtervik och välden. Flaggor vajade på halv stång i hela bygden och förstukvistarna inhägnades med granar, rapporterade *Stockholmstidningens* utsända samma dag. Radiotjänst stuvade om i programtablån och satte in ett entimmes minnesprogram samma dag. Begravningsgudstjänsten i Östra Ämterviks kyrka på påskafton den 23 mars klockan 13 blev en nationell sorg högtid, där hela Sverige kunde delta genom Sven Jerrings direktsändning i radion. Även den finns att höra på www.sr.se (Avgörande ögonblick 1925–2015).

Källor

Boëthius, Ulf, *När Nick Carter drevs på flykten. Kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908–1909*, Hedemora 1989.

Dymling, Carl Anders, Julius Rabe, *Radiotjänst. En bok om programmet och lyssnarna*, Stockholm 1929

Florin, Bo, *Den nationella stilen. Studier i den svenska filmens guldålder*, Stockholm 1997 [Diss.].

- Forslund, Bengt, *Victor Sjöström. Hans liv och verk*, Stockholm 1980 [Diss.].
- Forsås-Scott, Helena, ”’Nothing about art is innocent’. Reading Edelfelt and Stiller”, *Re-Mapping Lagerlöf. Performance, Intermediality, and European Transmissions*. Lund 2014, s. 131–148.
- Fredriksson, Martin, *Skapandets rätt. Ett kulturvetenskapligt perspektiv på den svenska upphovsrätten*, Göteborg 2009 [Diss.].
- Furhammar, Leif, *Filmen i Sverige. En historia i tio kapitel och en fortsättning*. Stockholm 2003.
- Harrie, Ivar, Julius Rabe, Carl Anders Dymling: *Radiotjänst. En bok om programmet och lyssnarna*, Norstedts, Stockholm 1929.
- Idestam-Almquist, Bengt, *Den svenska filmens drama*. Sjöström och Stiller. Stockholm 1939.
- , *När filmen kom till Sverige. Charles Magnusson och Svenska Bio*. Stockholm 1959.
- Kylhammar, Martin, ”Övralid i världens mitt: Heidenstam och den nya kommunikationstekniken”, *Presshistorisk årsbok* 1993, Stockholm 1993, s. 3–14
- Lagerroth, Ulla-Britta, *Körkarlen och Bannlyst. Motiv- och idéstudier i Selma Lagerlöfs 10-talsdiktning*, Stockholm 1963 [Diss. Lund].
- Liljedahl, Elisabeth, *Stumfilmen i Sverige – kritik och debatt. Hur samtiden värderade den nya konstarten*, Stockholm 1975 [Diss. Uppsala].
- Lundgren, Solveig, *Dikten i etern. Radion och skönlitteraturen 1925–1955*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen, 31, Uppsala 1994 [Diss.].
- Nordlund, Anna, *Selma Lagerlöfs underbara resa genom den svenska litteraturhistorien 1891-1996*, Stockholm/Stehag 2005 [Diss. Uppsala].
- , ”Selma Lagerlöf in the golden age of silent cinema”, *Re-Mapping Lagerlöf. Performance, Intermediality, and European Transmissions*, Lund 2014, s. 94–116.
- Nordmark, Dag, *Finrummet och lekstugan. Kultur- och underhållningsprogram i svensk radio och TV*, Stockholm 1999.
- Rabe, Julius, Carl Anders Dymling: *Radiotjänst. En bok om programmet och lyssnarna*, Stockholm 1929.
- Radiolyssnaren 21:1928, ”En världsenquête om rundradion”, s. 5, 16–17.

- Sahlberg, Gardar, "Selma Lagerlöf och filmen", *Lagerlöfstudier 1961*, red. Nils Afzelius, Gunnar Ahlström, Bengt Ek, Malmö 1961, s. 189–205.
- Segerberg, Ebba, 1998. "Silent Stories: Film, Modernity, and the Storyteller", *Selma Lagerlöf Seen from Abroad/i utlandsperspektiv, September 10–11, 1997*, red. Louise Vinge. Stockholm: Kungl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien, konferenser 44:1998, s. 105–119.
- Sjöström, Victor, "Körkarlen", opublicerat manuskript, Svenska Filminstitutet, Stockholm.
- Sjöström, Victor, "Selma Lagerlöf och filmen", *Mårbacka och Övralid. Minnen av Selma Lagerlöf och Verner von Heidenstam 2*, red. Sven Thulin. Uppsala 1941, s. 175–188.
- Soila, Tytti, "Desire Disavowed in Victor Sjöström's The Phantom Carriage", *Stage and Screen. Studies in Scandinavian Drama and Film*, red. Ann-Charlotte Gavel Adams, Terje I. Leiren, Seattle 2000, s. 159–175.
- , "The Phantom Carriage and the concept of melodrama", *Re-Mapping Lagerlöf. Performance, Intermediality, and European Transmissions*. Lund 2014, s. 149–162.
- Svensk filmografi 2: 1920–1929*, red. Lars Åhlander, Stockholm 1982.
- Svensk filmografi 1: 1897–1919*, red. Lars Åhlander, Stockholm 1986.
- Waldekranz, Rune, *Filmen växer upp. Femtio års utveckling*, Stockholm 1941.
- , *Filmens historia 1: Pionjäråren*, Stockholm 1985.
- Werner, Gösta, *Den svenska filmens historia*, Stockholm 1978.
- , *Herr Arnes pengar. En filmvetenskaplig studie och dokumentation av Mauritz Stillers film efter Selma Lagerlöfs berättelse*, Stockholm 1979.
- Vårt hem*, "Känt folk om radio" 1926-03-17.

Anna Nordlund är lektor vid Uppsala universitet och disputerade i litteraturvetenskap år 2005 på avhandlingen *Selma Lagerlöfs underbara resa genom den svenska litteraturhistorien*. Hon har även arbetat som journalist.

Epost: anna.nordlund@edu.uu.se

Ryska grymheter och svensk judefara

Pogromer i Ryssland och östjudisk invandring i svensk dagspress 1881–1921

Gunilla Hultén

Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet kom runt 3 000–4 000 judar från Tsarryssland till Sverige. De var en liten del av en omfattande judisk emigration från det ryska imperiet där antisemitismen ökade och tog sig allt brutalare uttryck. Över hela Europa blåste antisemitiska vindar som även nådde Sverige, om än inte med samma styrka. Många i Sverige uppfattade de mestadels ortodoxa jiddischtalande östjudarna som främmande element och som hot mot det svenska samhället.

Invandringen gav ett tydligt avtryck i svenska landsortstidningars attityder mot judar. I lokalpressen fördömdes enhälligt förföljelserna av judar i det ryska imperiet. Men i texter som handlade om den östjudiska gruppen i Sverige dominerade den judefientliga hållningen. Judar beskrevs som inkräktande, oärliga och giriga främlingar. De skildrades som en fara mot den svenska kulturen, nationen, lag, ordning och arbetsmarknad. I den här artikeln visar jag att en vardaglig judefientlighet var etablerad inom svensk lokalpress vid sekelskiftet 1900.

Pogromer och östjudisk invandring

Under åren 1881–1920 emigrerade cirka två miljoner judar från Ryssland främst till USA, Latinamerika och Europa som följd av blodiga pogromer, i kombination med repressiva lagar mot judar, ekonomisk depression, fattigdom och politisk oro. Mellan 1880 och 1920 fördubblade den östjudiska invandringen antalet judar i Sverige, vilka vid slutet av perioden kunde räknas till ungefär 6 500 personer. Det var ändå en relativt liten grupp och motsvarade 0,1 procent av den totala svenska befolkningen. Den lag som förbjöd svenskfödda judar att bosätta sig utanför de fyra städerna Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona hade avskaffats år 1854. År 1860 gällde den rättigheten alla judar.

De kunde nu bosätta sig var de ville i Sverige och en del valde orter som tidigare inte haft någon judisk befolkning.

Vid sekelskiftet 1900 levde cirka fem miljoner judar i det tsarryska imperiet. Mordet på tsar Alexander II den 1 mars 1881 markeras ofta som starten för en första antijudisk pogromvåg. Särskilt i Rysslands sydvästra provinser attackerades judar. Hem och butiker plundrades, judar misshandlades och mördades. Under åren som följde infördes en rad lagar som begränsade judarnas rörelsefrihet, möjligheter till utbildning, yrkesutövning och utkomst. Under våren 1903 blossade nya pogromer upp, nu i Bessarabien, vilka kulminerade under november 1905. Pogromerna i staden Kishinev i april 1903, då ett 50-tal judar dödades och åtskilliga hundra hem plundrades, har angetts som början till denna andra våg av pogromer. Den gav även upphov till internationella protester och tidningar som *London Standard*, *London Times* och *New York American* rapporterade om Kishinev-pogromerna. En tredje våg av pogromer bröt ut under 1917–1921 i samband med revolutionen, inbördeskriget och första världskriget. Dessa var långt mer omfattande än de tidigare två och krävde tiotusentals offer. Uppskattningarna varierar från 50 000 till 250 000 dödade judar.

Senare forskning har visat att det antijudiska våldet, som gemensamt betecknas som pogromer, ändrade karaktär samt ökade i omfattning och brutalitet under perioden. Från att ha varit begränsade och spontana våldsubrott förändrades pogromerna till systematiska och från officiellt håll sanktionerade attacker mot judar. Men migrationsforskare manar också till försiktighet med att ange pogromerna som den främsta orsaken till utvandringen. De understryker i stället andra skäl, som ekonomisk tillbakagång, hungersnöd, antisemitism, inskränkande lagstiftning och viljan att undvika rysk militärtjänst.

Åren 1903–1906 ökade den judiska utvandringen till Sverige starkt. I Statistiska centralbyråns rapport från 1906 uppmärksammas särskilt det stora antalet invandrare från Ryssland. Merparten av östjudarna bosatte sig i storstäderna Stockholm, Göteborg och Malmö, vilka även hade mosaiska församlingar, som de benämndes då. År 1900 hade Stockholm det största antalet judiska trosbekännare, drygt 1 600 personer, följt av Göteborg med 750 och Malmö med ca 500. I samband med det första världskriget avmattades den östjudiska invandringen. Historikern Carl Henrik Carlsson har spårat samtliga judar som levde i Sverige vid den här tiden. Han fann att de ryska judarna kom från ett begränsat område, nämligen guvernementet Suwalki nära gränsen mot Östpreussen. Av alla vux-

na östjudar som levde i Sverige år 1880 kom 80 procent därifrån. Av dem som kom från andra provinser var merparten från angränsande områden som Lomza och Kovno. Inga pogromer inträffade i de här områdena utan Carl Henrik Carlsson lyfter i stället fram svält och fattigdom som drivande krafter till utvandringen.

Levnadsvillkoren var mycket svåra i kvarteret Nöden i Lund, där många fattiga judiska invandrare och skånska arbetare bodde vid sekelskiftet 1800/1900.

Foto: ©Kulturens bildarkiv.

Under perioden från 1860 fram till krigsutbrottet 1914 behövde en utlänning inte pass, visum eller tillstånd för att få arbeta och bosätta sig i Sverige. Sverige fick sin första utvisningslag kort före första världskriget. Syftet var enligt Tomas Hammar, statsvetare och migrationsforskare, i första hand inte att stoppa eller begränsa invandringen utan att ha kontroll över utlänningarna i landet. Den östjudiska invandringen hade ett avgörande inflytande på kraven om en ny invandringslag mot oönskad invandring och motiven var antisemitiskt färgade. Bland påtryckarna fanns svenska näringsidkare som ansåg att judarna skulle underminera den svenska handeln. Lagen trädde i kraft 1915.

Det första världskriget satte stopp för det fria folkutbytet. Under åren 1917–1918 infördes en sträng utlänningskontroll i Sverige, Norge och Danmark. Pass krävdes av alla resande, dessutom krävdes särskilt inrese-tillstånd och alla utlännningar underkastades fortlöpande kontroll. Vikti-gast var att skydda arbetsmarknaden åt landets egna arbetare. Men invandringskontrollen motiverades allt oftare med att blandning av olika, sinsemellan svårförenliga ”raser” borde undvikas. Åtstramningarna var bland annat en effekt av den flyktingdebatt som riktats mot den judiska invandringen.

Även om passfrihet rådde var det periodvis mycket svårt för östjudar att få svenskt medborgarskap och tillstånd att driva handel. I sin avhand-ling om den östjudiska invandringen till Sverige under perioden 1860–1920 konstaterar Carl Henrik Carlsson att östjudarna var starkt diskrimi-nerade och menar att det rådde ”en hegemonisk antisemitisk diskurs i Sverige” (Carlsson 2004: 38). Även historikern Lars M Andersson argu-menterar för att antisemitiska föreställningar i stor utsträckning uppfatta-des som självklara och naturgivna i Sverige årtiondena kring sekelskiftet 1900 och kom till uttryck bland annat i skämtpressen. Historikern Hugo Valentin skriver i sitt ofta citerade arbete *Judarna i Sverige* att det vid den här tiden florerade en ”antisemitisk undervegetation” (Valentin 2004: 140).

Andra världskriget gjorde det svårare att i den offentliga debatten öppet använda rasargumentet. Men det finns, som idéhistorikern Henrik Bachner påpekar, en antijudisk tanketradition som vid skilda tillfällen efter andra världskriget åter har aktiverats i Sverige. Under våren 2015 har antisemitismen i Europa gjort sig tydligt påmind. I januari dödades fyra personer i en kosherbutik i Paris av en terrorist och i februari krävde attentatet mot synagogan i Köpenhamn ett dödsoffer. Men attackerna var inte några isolerade företeelser. Brott mot judar, attentat mot synagogor och mot andra judiska institutioner har inträffat runt om i Europa bland annat i Tyskland, England, Ungern, Frankrike och Sverige.

Judefientlighet är ett mångfacetterat fenomen som skiftat genom tider-na. Begreppet antisemitism är sammansatt, komplext och innefattar flera teoretiska perspektiv. De flesta kopplar dock antisemitism till olika ut-tryck för fientlighet mot judar genom historien. I den här studien ansluter jag mig till Helen Feins definition. Hon ser antisemitism som en beståen-de, latent struktur av föreställningar mot judar som kollektiv, vilka på det individuella planet manifesteras som attityder, och i kulturen som myter, ideologi, folkliga traditioner, bildspråk och handlingar – social eller legal

diskriminering, politisk mobilisering mot judarna, och kollektivt eller statligt våld – vilka leder och/eller syftar till att fjärma, driva bort eller förinta judar just för att de är judar.

Tidningar och material

Den här studien rör uttryck och attityder gentemot judar som formuleras i de analyserade lokaltidningarna. Undersökningen baseras på ett material hämtat från Kungliga bibliotekets digitala databas Digitaliserad svensk dagspress, vilken innehåller inskannat material från 24 tidningar, i första hand landsortstidningar. Jag har använt mig av sökorden judar och jude. Av drygt 3 000 träffar var 429 texter relevanta för den här analysens syften. De texter som ingår i undersökningsmaterialet omfattar allt redaktionellt material i de aktuella tidningarna publicerat under perioden 1881–1921 och som handlar om:

- antijudiskt våld, förföljelser och repressiva åtgärder mot judar i det tsarryska riket
- östjudisk invandring till Sverige under perioden
- relationer mellan nyinvandrade judar och den sedan tidigare etablerade judiska gruppen i Sverige
- relationer mellan den judiska minoriteten och det svenska majoritetssamhället
- enskilda nyinvandrade judar

Utöver dessa texter har jag gått igenom ett 50-tal artiklar som ger ett sammanhang till skeendena i Ryssland och Sverige. Det är texter om exempelvis judeförföljelser i andra länder som Tyskland, Frankrike, Österrike och Ungern, Dreyfus-affären, ”judefrågan” och antisemitism i Europa, den sionistiska rörelsen, samt artiklar om hjälporganisationer och om ekonomiskt stöd för att underlätta emigrationen för ryska judar.

En orienterande granskning av materialet ger svar på rapporteringens omfattning och dess huvudsakliga teman. Den ger också en övergripande bild av tendenser och skillnader i bevakningen under perioden. Översikten har kompletterats med analyser av enskilda texter inriktade på att belysa vilka tolkningsramar som etablerades i pressen vid skilda tidpunkter. Nyckelord inom framingteorin är urval, sortering och betoning. Den inriktar sig på hur problemformuleringar framställs. De tolkningsramar som upprättas i journalistiken kan exempelvis peka på vad en konflikt

handlar om och etablera ett sammanhang för hur en nyhet ska uppfattas. För att identifiera tolkningsramar har jag exempelvis sett till artiklarnas narrativa drag, metaforer och nyckelord som kommunicerar ramen.

Två toppar i rapporteringen

En granskning av de 429 texterna visar att 206, det vill säga 48 procent, handlar om förtryck, förföljelse av och våld mot judar i Ryssland. Resterande 223 texter, eller 52 procent, avser judar eller förhållanden som rör judar i Sverige. Rapporteringen har två tydliga toppar, åren 1881–1884 samt 1905–1907. Under den första perioden publicerade de undersökta tidningarna 132 och under den senare 78 artiklar. Nästan hälften av samtliga texter publiceras under de här åren. Perioderna sammanfaller i stort med tiden för två av pogromvågorna i Ryssland. Det är också rapporteringen om förhållandena i Ryssland som dominerar starkt under dessa år. Efter 1907 avklingar antalet artiklar och under den tredje pogromvågen 1917–1921 skriver tidningarna som ingår i den digitala databasen endast tio artiklar. Tre rör pogromerna i Ryssland och sju handlar om judiska gårdfarihandlare i Sverige. De perioder då tidningarna skrev mest om judar i Sverige är under åren 1881–1888, 95 texter samt 1906–1912, 42 texter.

Artiklarna förekommer i sammanlagt 11 tidningar. Tidningen *Kalmar* har flest publicerade texter, 178, därefter *Dalpilen* 74, *Tidning för Wenersborg Stad och Län* 38, *Östgötaposten* 28 och *Norra Skåne* 25 artiklar. Tillsammans svarar dessa fem tidningar för 80 procent av samtliga publicerade texter. Orsaken får delvis sökas i vilka tidningar och antalet utgåvor som har digitaliserats av Kungliga biblioteket. Tidningen *Kalmar* har flest sökbara nummer under undersökningsperioden, följd av *Dalpilen* och *Norra Skåne*. För de båda första tidningarna finns digitaliserat material för hela perioden medan det finns luckor för de övriga tidningarna. Det gör att det inte går att göra jämförelser mellan tidningarna. Ett annat skäl till att rapporteringen i just tidningen *Kalmar* är så omfattande är sannolikt att det där år 1887 bildades en mosaisk församling vilken bestod av östjudar.

Förföljda judar i Ryssland

Tre teman är mest framträdande i rapporteringen om judar i Ryssland – våldet mot judar, sanktionerna riktade mot den judiska befolkningen, samt den judiska utvandringen. Tidningarna tar tydligt ställning för de ryska judarna och kritiserar myndigheter och ytterst tsaren för övergreppen. De små lokaltidningarna hade inte egna korrespondenter i Ryssland utan använde främst tyska tidningar som källor och även brittisk press. I utrikesrapporteringen handlar merparten av artiklarna om våld mot judar som grupp. Begreppet *pogrom* är ännu inte etablerat och förekommer endast i två artiklar. Den vanligaste beteckningen är i stället *judeförföljelser*. Den tolkningsram som upprättas i dessa texter är judar som oskyldiga offer för brutalt våld och förföljelse. Så här lyder ett telegram i *Wernamo Tidning*:

[...] Från Södra Ryssland komma verkligt fasaväckande underrättelser. Man talar om förödelsen af flere byar, der judar bo. Hela byar hafva nedbränts, sedan de plundrats af röfvarehorder. Den till de arme plundrade och misshandlade judarnes försvar dit kommanderade militär, till största delen kosacker, kom för sent, såsom nästan alltid är fallet. Somliga uppgifva, att redan 17,000 judiska statsborgare äro utan tak öfver hufvudet. Misshandlingarne skola denna gång varit talrikare än förlidet år. De plundrande hoparne skrattade åt hvarje hotelse om lagens straff [...]. Förtvivflan råder allmänt bland judarne (*Wernamo Tidning* 29 april 1882).

Det andra huvudtemat är sanktioner mot judar i form av inskränkningar i yrkesutövning, utbildning och bosättning som drabbade judarna i Ryssland. År 1882 infördes de så kallade majlagarna som starkt begränsade deras livsvillkor. Under de kommande åren skärptes inskränkningarna. Judar förbjöds att bo i byar och judiska studenter hindrades i stort sett från att bedriva högre studier. Judar utestängdes från offentliga tjänster och fördrevs från flera städer. Sedan slutet av 1700-talet var den judiska befolkningen hänvisad att bosätta sig i ett område i västra Ryssland. Utanför området fanns också judisk befolkning i Sankt Petersburg och Moskva. Men år 1891 tvingades judarna ut från Moskva. Så här skriver *Wernamo Tidning* om sanktionerna i april 1882:

I Ryssland tyckas de administrativa myndigheterna ämna fortsätta det verk, som påbörjats af de fanatiserade massorna, att förfölja judarne och söka utdrifva dem ur landet. Sålunda har man börjat

beröfva dem deras hittills innehafda näringsrättigheter. Sednast var hugget riktadt mot de judiske apotekarne, hvilka ej längre få åtnjuta apotekarerättigheter. [...] [D]et uppgifves, att guvernören i Kiew förbjudit judarne att bo i staden; de skola inom en viss tid lemna sina nuvarande bostäder och hädanefter bo i förstäderna. (*Wernamo Tidning* 15 april 1882).

Det tredje större temat är utvisningarna och utvandringen av judar från Ryssland. I dessa texter framhålls den brutalitet, obarmhärtighet och grymhet som visas judarna i det ryska riket. Så här rapporterar *Gotlands Tidning* i maj 1882:

Judarne utvisas i stora massor af polisen. En mängd judiska flyktingar ha anländt till Galizien och meddela fasaväckande skildringar om judarnes misshandlande i Ryssland. Omkring 7,000 judiska familjer ha för utvandringsbyrån i Jaffa anmält, att de ämna bosätta sig i Palestina. Den 1 d:s började judarnes utvandring från södra Ryssland i stor skala. Det påstås att 9,000 judar redan lemnat ryska riket (*Gotlands Tidning* 10 maj 1882).

Och tidningen *Kalmar* skriver så här i april 1888.

Judar utvisade ur Ryssland. Czarens regering far fram med sin wanliga hänsynslösa stränghet mot judarne. Så ha 2,000 judar, bosatta i Odessa, fått tillsägelse att inom en kort frist lemna staden; de skulle, om de tredskades, föras öfwer gränsen. Det är i synnerhet judar af rumänskt eller österrikiskt härstamning, som den stränga åtgärden går ut öfwer, och detta gäller ingalunda blott de fattigare. Bland de ur Odessa förwisade finnes t.ex. en judisk fabrikant, som sysselsatt tusen arbetare i sin affär – dessa stå nu brödlösa. (*Kalmar* 25 april 1888).

Tidningarna tar även upp de hjälporganisationer i exempelvis Storbritannien och USA som arbetade för att skapa opinion för judarna i Ryssland. I flera artiklar framförs argument för att bistå judarna i Ryssland samt ”möjligheten att gifva judarne Palestina” (*Göteborgs Weckoblad* 5 februari 1891). Judarnas situation i Ryssland blev en del i ett storpolitiskt spel med framförallt USA som viktig aktör. Inflytelserika lobbygrupper påverkade landets immigrationspolitik till att ta emot rysk-judiska invandrare. USA kritiserade tsarens antisemitiska politik och relationerna med Ryssland blev allt frostigare.

Judefaran

I texter som handlar om den östjudiska gruppen i Sverige är den negativa och antijudiska hållningen den mest framträdande. Här etableras en tolkningsram om *judar som hot*. Under rubriken ”En obehaglig invandring” rapporterar *Tidning för Wenersborgs stad och län*:

En mängd ryska och polska judar i utblottade omständigheter ha på sista tiden med olika lägenheter anländt till hufvudstaden, på hvars gator man dagligen kan se dem gruppvis promenera i sina långa snuskiga kaftaner.

Det är sådana stackars olyckliga, som af en eller annan orsak blifvit utdrifna ur Polen och de ryska östersjöprovinserna, och nu söka hjälp och bistånd af trosförvandter här i Stockholm (*Tidning för Wenersborgs stad och län* 25 augusti 1887).

Östjudarna beskrivs som inkräktande främlingar vilka utgör en fara för den svenska nationen, mot lag, ordning och svensk arbetsmarknad. En betydande del av de nyanlända östjudarna livnärde sig som gårdfarihandlare och det är också de som hamnar i landsortstidningarnas sökljus. De benämns en landsplåga och i artiklar varnas den svenska allmänheten för schacker- linne- och klockjudar, vars syfte uppges vara att enbart lura pengar av godtrogna svenskar med sina undermåliga varor. *Tidningen Kalmar* skriver: ”En plåga för landsbygden är dessa schackerjudar som färdas från by till by, öfwerallt sökande att med sin hala tunga pracka uselt tyskt dussinarbete till orimligt höga pris på lättrogna landtbor (*Kalmar* 9 november 1882). Och *tidningen Dalpilen* meddelar följande förmaning:

Varning. En handlande jude af det svåraste slaget, en af dessa, som sälja så underbart billigt – ett eller annat dussin servietter, men som dervid nödvändigtvis måste göra sig af med tillhörande dukar, allt för enormt billigt pris, hvilket dock vid närmare efterräkning befinnes oerhördt dyrt, något som man emellertid oftast kommer underfund med sedan den illmarige säljaren hunnit försvinna – alltså en riktig s.k. schackerjude, hemsöker för närvarande vår stad och gör förmodligen god marknad, dvs. lurar många. Vi varnade allmänheten för Snabelinskoj eller hvad han nu heter, då han för ett par år sedan gästade staden och orten. Vi taga oss friheten att nu upprepa vår varning (*Dalpilen* 10 oktober 1882).

Svensk handelsförening slår larm om ”judefaran” vilken anses hota den svenska handeln, och tidningen *Kalmar* rapporterar under rubriken ”En hotande invasion af ryska judar” om Sveriges minuthandlars riksförbunds begäran om att införa en strängare invandringslag.

[...] Orsaken till invandringen uppgifves vara, att oviljan mot judarna i Ryssland drifver dem ur landet, och att det närbelägna Sverige med sina bekväma invandringsförhållanden är inbjudande som uppehållsort. Riksförbundet karaktäriserar den judiska gårdfarihandeln som en verklig landsplåga och framhåller att dennas stegring befaras, om ej något göres för att sätta en damm däremot. Förbundet hemställer om en verksam invandringslag samt att alla de judar, som utan undfången medborgarrätt eller ens behörighet att drifva näring här i landet idka gårdfarihandelsrörelse måtte återförvisas till sina hemorter (*Kalmar* 21 oktober 1911).

En av dem som i den offentliga debatten svarade för de hätskaste angreppen mot judarna i Sverige var grosshandlaren tillika riksdagsmannen Pehr Emanuel Lithander. Hans uppfattning var att ”en inflyttad jude kan och vill aldrig bli svensk” (*Kalmar* 25 april 1888). Under rubriken ”Sveriges minuthandel i fara? Ett skarpt angrepp på den Judiska gårdfarihandeln. Det är på tiden, att vi lära oss inse Judefaran” citeras i tidningen *Kalmar* en artikel av Lithander publicerad i Sveriges allmänna handelsförening.

Sedan flera tiotal af år, heter det, har Sverige öfversvämmats af rofgiriga hänsynslösa ryska, tyska och polska judar. Af de upplysningar kommerskollegium inhämtat, framgår, att olaga gårdfarihandel förekommer i afsevärdt stor utsträckning. Den bedrifves mest af utlänningar, i synnerhet judar, och omfattar alltid varor af underhållig beskaffenhet till oskäligt höga priser. [...] Erfarna och omdömesgilla köpmän benämna schackerhandeln en kräftska för reel svensk handel. [...]

Judefrågan är icke blott en näringsfråga, utan äfven en ras- och kulturfråga. Judarnas program är uttaladt: ”Först skola vi förvärfva penningen, sedan pressen och därefter världen”. (*Kalmar* 28 augusti 1912).

Särskilt gårdfarihandeln som många östjudar ägnade sig åt uppfattades som ett hot mot svensk handel och arbetsmarknad. Här kan man se en förelöpare till den välfärdsnationalism som man kan notera i svensk press

under 1990- och 2000-talen. Invandring beskrivs då som ett välfärdshot och måste därför kontrolleras hårdare.

En specifik grupp texter utgörs av de så kallade judeskämten. Inalles rör det sig om ett 30-tal. I dessa är stereotyperna av judarna som snåla, giriga, ohederliga och drivna av profitbegär förhärskande. De är nära besläktade med dem som Lars M Andersson tar upp i sin omfattande analys av judeskämt i svensk skämtpress under 1900-talets första årtionden. Den tolkningsram som upprättas är *judarna som penningbesatta*. Att dessa skämt förekommer i lokaltidningarna får förstås i ljuset av att östjudarna var av stor betydelse för konstruktionen av judiskheten. Skämten fungerar som uttryck för judarnas annorlundahet och som avskiljare mot det svenska. Nedan följer två exempel:

Den starkaste magneten. ”Hör Abraham”, säger en jude till sin son, som ej vågar hoppa öfver en bäck, ”hwad är du för en affärsman? När jag war så gammal som du och kom till ett dike, som jag måste öfver, men ej hade mod att hoppa, kastade jag min plånbok öfver på andra sidan och jag kan säga dig – hwarenda gång har jag hoppat efter” (*Norra Skåne* 4 juli 1882).

Alltid affärsman. En polsk jude, på väg till en marknad, öfverfaller en afton af två stråtröfvare, som hota honom med knifven och fordra alla hans pengar. ”Kära herrar, jag har inte ett tecken mera än 300 mark.” ”Nå; hit med dem! Har du inte mera, så får du gå fri sedan, men har du ljugit, så skall jag märka dej.” Moses räknar darrande upp 294 mark, och därmed stopp. ”Hvad vill det säga, – ropade tjufven, – det felas ju 6 mark, så vidt jag räknat rätt.” ”Nå, herre min skapare, så oresonlig ni kan vara! Jag får ju alltid öfver hela verlden 2 procents rabatt vid extra kontant betalning” (*Tidning för Wenersborgs stad och län* 20 januari 1892).

I skämten har juden enbart kommers och penningen i tankarna. Begäret efter pengar övergår allt och fortplantas till kommande generationer. För en gnutta vinst är juden beredd att offra allt, till och med sitt liv. I dialogerna konstrueras juden i den språkliga koden och hur hans brutna svenska låter. I ”judesvenskan” kan juden lätt identifieras och i konstruktionen av juden kopplas den till kommers och girighet. I skämten är ”juden” alla judar. Han är vad Zygmunt Bauman betecknar ”the Jew as such”, den begreppsliga juden. (Bauman 1998: 148). Skämten handlar ytterst om att det judiska och svenska inte går att förena. ”Jude” står som motsats till

”svensk”, skillnaderna framhävs och förstärks, vilket gör att grupperna ses som oförenliga.

Några artiklar tar upp motsättningen mellan de mestadels ortodoxa jiddischtalande östeuropeiska judarna och de vanligtvis assimilerade och väletablerade svenskjudiska familjerna av främst tysk härkomst. Den senare gruppen var inte sällan en del av samhällseliten med kända namn inom vetenskap, affärsvärld och kulturliv. De nyanlända östjudarna hade en annan socioekonomisk bakgrund. Den äldre judiska gruppen var ambivalent gentemot de östeuropeiska judarna som inte var välkomna i de stora judiska församlingarna i Stockholm, Göteborg och Malmö. De nyinvandrade judarna skapade därför egna församlingar och gudstjänstlokaler. Spänningen mellan de båda judiska grupperna syns också i mitt material. Så går exempelvis rabbin Josef Wohlstein i Malmö till angrepp mot assimileringen i ett brev riktat till pressen. Främst riktar han sin udd mot ”de blandade äktenskapen”. Framför sig ser han ett scenario där den svenska judendomen ”inom få generationer skall vara spårlöst försvunnen”. Han kritiserar de assimilerade svenska judarna för likgiltighet mot judendomen och han skriver:

Så äro till exempel de tvänne professorerna Levertin och Warburg en prydnad för vetenskapen.¹ [...] Men från den helgongloria, som omstrålar dessa herrars hufvuden, faller icke en enda stråle på judendomen, hvilken är dem så likgiltig som mannen i månen.”
(*Kalmar* 25 juli 1902).

Slutsatser

Vid tiden för förra sekelskiftet var den allmänna hållningen i svenska lokaltidningar kompakt avog mot judar i Sverige, i synnerhet mot de nyanlända östjudarna. Av de drygt 200 publicerade texterna om judar i Sverige är det ett tiotal som är positivt eller neutralt inställda. De handlar bland annat om fem ryskjudiska flickor som riskerar att sändas tillbaka till Ryssland, en judisk urmakare som sannolikt blivit oskyldigt dömd för mordbrand och om Filip Zadig, den förste judiska trosbekännaren som antagits till veterinärutbildningen.

¹ Oscar Levertin och Karl Warburg var inflytelserika litteraturhistoriker och assimilerade judar.

Förföljelsen av och våldet mot judar i Tsarrysland fördömdes enhälligt. Tidningarna skrev välvilligt om den internationella flyktinghjälpen som organiserades för att understödja emigrationen av ryska judar till väst. Men när östjudarna sökte sig till Sverige ändrades tonläget. Denna ambivalens kommenteras i tidningen *Kalmar* i en rapport från England.

Inom intet land har indignationen öfver judeförföljelserna och massakrerna i Ryssland och Polen varit lifligare än i England och i synnerlig grad har det radikala och socialistiska arbetarepartiets press gifvit uttryck åt den varmaste medkänsla för de förföljda samt icke mindre glödande harm mot förtryckarna och bödlarna. [...] Men när nu dessa förföljda judar genom flykten rädda sig från sina hemorter och, såsom det för dem faller sig helt naturligt, taga sin tillflykt till Britannien då blifver det ett annat ljud! De engelska radikalerna älska nog dessa sina bröder, det är ingen fråga om, men på villkor att de hålla i sitt land och framför allt, om de stiga ombord i Odessa, i Varna eller Östersjö-hamnarna, att de inte stiga i land i London eller Liverpool (*Kalmar* 23 juli 1906).

Tidningarnas rapportering om förtrycket av och förföljelserna mot judar i Ryssland måste också förstås mot att Ryssland sågs som en potentiell fiende och militärt hot. Rysskräcken var fortfarande i kraft.

Min undersökningsperiod sammanfaller med framväxten av en stark svensk nationalism. I tidningarnas inramning av judarna som hot mot den svenska nationen vidmakthålls föreställningar om det nationella med starka kopplingar mellan kultur och Sverige som samhällsbygge. I rapporteringen får judarna bära främlingskapet och det ”osvenska”. Ett citat ur tidningen *Kalmar* får illustrera: ”Detta folk är werkliken, såsom dess namn hebreer antyder, öfver allt främlingar och ha intet fädernesland annat än i sin egen kassakista.” (*Kalmar* 1 december 1893). Att vara ”jude” framställdes i tidningarna som motbild till att vara ”svensk” vilket bidrog till skapandet av en svensk identitet.

Vid sekelskiftet 1900 gav journalistiken öppet uttryck för judefientliga attityder. I dag har den uttalade antisemitismen flyttat ut från de svenska etablerade medierna och in till främlingsfientliga och nazistiska sajter. Men de tankemönster som frodas där hämtar sin näring ur samma antisemitiska mylla som för mer än 100 år sedan och påverkar samhällsdebatten om judefientlighet.

Litteratur

- Andersson, Lars M (2000). *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*. Lund: Nordic Academic Press.
- Bachner, Henrik (1999). *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*. Stockholm: Natur och kultur.
- Bidrag till Sveriges officiella statistik. A. Befolkningsstatistik. Statistiska centralbyråns underdåniga berättelse för år 1906*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Carlsson, Carl Henrik (2004). *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Carlsson, Carl Henrik (2014). Judiska invandrare i Sverige under första världskriget. Fyra fallstudier. I Carlsson, Carl Henrik (red.) *Första världskriget i svenska arkiv*. Stockholm: Riksarkivet.
- D'Angelo, Paul & Kuypers, Jim A. (red.) (2010). *Doing News Framing Analysis: Empirical and Theoretical Perspectives*. New York: Routledge.
- Dekel-Chen, Jonathan L. m.fl. (red.) (2010). *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History*. Bloomington, Ind.: Indiana University Press.
- Fein, Helen (1987). Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions. I Fein, Helen (red.) *The Persisting Question: Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin: De Gruyter.
- Fürstenberg, Wulff (1980). *Kalmar mosaiska församlings tillkomst och äldsta historia jämte Växjö- och Oskarshamn församlingarnas tillblivelse*. Skrifter utgivna av sällskapet för judaistisk forskning nr 2.
- Hammar, Tomas (1964). *Sverige åt svenskarna. Sweden for the Swedes. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Hultén, Gunilla (2006). *Främmande sidor. Främlingskap och nationell gemenskap i fyra svenska dagstidningar efter 1945*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Klier, John D. & Lambroza, Shlomo (1992). *Pogroms: Anti Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Penkower, Monty Noam (2004). The Kishinev Pogrom of 1903: A Turning Point in Jewish History. I *Modern Judaism* Vol. 24, No. 3.

- Stare, Jacqueline (red.) (1996). *Judiska gårdfarihandlare i Sverige*. Stockholm: Judiska museet.
- Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias (1992). *Tusen år av invandring*. Stockholm: Gidlund.
- Tydén, Mattias (1986). *Svensk antisemitism 1880–1930*. Uppsala: Centre for Multiethnic Research [Centrum för multi-etnisk forskning].
- Valentin, Hugo (2004). *Judarna i Sverige: från 1774 till 1950-talet*. [Ny utg.] Stockholm: Judiska museet.

Arkiv

Digitaliserad svensk dagspress, Kungliga biblioteket.

Gunilla Hultén är lektor i journalistik vid Institutionen för mediastudier, Stockholms universitet. Hennes forskning är främst inriktad mot journalistik, migration och mångfald.

Epost: gunilla.hulten@ims.su.se

Pressregister, tidningsdigitalisering och sökbarhet

Om konsten att upptäcka nya saker

Lars Våge och Maria von Essen

På vintern 1907 framträdde tankeläsarparet Zancig från Köpenhamn på Alhambra Theatre i London. En recension av föreställningen infördes den 7 januari i B-upplagan av *Stockholms-tidningen*. Julius och Agnes Zancig verkade kunna läsa varandras tankar obehindrat och skapade sensation med sina till synes telepatiska förmågor. De båda makarna testades av flera vetenskapliga sällskap i London liksom av *Daily Mail* och klarade alla prov de utsattes för. För det mesta gick föreställningen ut på att Julius gick omkring i publiken och tog emot allehanda föremål. Kort efter överräckandet till Julius skrev Agnes vad det var med en krita på en skrivtavla uppe på scenen. Makarna var hela tiden vända från varandra och kunde inte kommunicera på något vis. Det var helt enkelt obegripligt. I själva verket använde de sig av mycket komplicerade och svårupptäckta språkliga koder som de hade tränat på flera timmar om dagen i årtal. Deras metoder avslöjades först efter deras död av en tidigare trollkarlskollega.

*

En berättelse som den ovan kan den forskare råka upptäcka som t.ex. läser hela tidningssidor på mikrofilm. Författarna diskuterar i detta kapitel hur det går med de slumpvisa fynden i ett digitaliserat arkiv och vad som krävs av dagens och framtidens forskare som har svenska tidningar som forskningsobjekt.

I slutet av 2013 fick vi uppdraget att rädda ett omfattande pressregister för perioden 1903–1911 från den digitala kyrkogården. Eller snarare, en av oss uttalade sig oförsiktigt om möjligheten att förfara på ett visst sätt med en datamängd. Kort sagt, den som sa det hen var det. Utifrån en databas som innehöll över 90 000 poster och blivit inkompatibel med moderna datamiljöer skulle vi skapa en bibliografi som såg ut som en riktig bok. Den skulle ligga gratis tillgänglig på nätet i form av en enda PDF-fil som kunde fulltextsökas. Arbetet tog över ett år på udda timmar

och blev till en spännande resa genom en svunnen tidsepok. Det var så vi kom att läsa om paret Zancig i inledningen till detta kapitel.

Det var inte utan att man flera gånger ställde sig frågan om vi inte gjorde något väldigt bakvänt. Något helt emot vad som är gängse i vår sköna nya värld. Att ersätta möjligheten att söka i en modern databas med en bibliografi i bokform? Visserligen blev det ju e-bok, för vem skulle komma på tanken att skriva ut 2 955 sidor, men ändå. Det fick oss i alla fall att börja fundera på hur vi upptäcker nya saker. I just det här fallet skulle det huvudsakliga sättet att utforska pressregistret kanske komma att bli att bläddra, hur bra var det egentligen? ”Search is king”, det vet ju alla. Vad höll vi egentligen på med?

Det går förstås inte att blunda för att det kan vara ganska problematiskt att söka. Man måste veta vad man ska söka efter och kunna komma att tänka på de rätta sökorden. Det skiljer sig ju helt från att gå omkring på måfå och kika lite här och var som i en bokhylla. När man gör det kan man råka upptäcka sådant man inte visste fanns, hitta saker som är jätteintressanta men som man aldrig någonsin skulle kommit att tänka på. Framför allt skulle man nog inte fått för sig att använda ett sökord som hade lockat fram det ur databasen man utforskar.

Det är det här som är så tråkigt med att vi är fixerade vid att söka idag. Att hitta de lämpliga sökorden egentligen väldigt svårt. De får inte vara för inkluderande eller för restriktiva. Det är sådant som vi som bibliotekarier förväntas vara bra på och ibland är vi kanske rentav det. Andra gånger känns det som att vem som helst med livlig språklig fantasi skulle kunna göra det lika bra. Framför allt måste man förstås känna till sitt ämne. Sedan hjälper det också om man har sinne för språkliga kontexter. Fast hur hittar man det som man inte känner till?

Om svårigheter i en digitaliserad (arkiv)värld

Det känns faktiskt som att just det håller på att bli rejält mycket svårare i dagens digitaliserade värld. Varför då? Jo, för att vi för det mesta söker information med hjälp av en söktjänst som t.ex. Google. Nej, vi tar tillbaka det, vi söker nästan alla i Google och inte någon annanstans. Det är måhända ett problem i sig men det lämnar vi åt sidan just nu. Vi söker alltså i Google och de träffar vi får reflekterar våra sökord och därför får vi vissa sökträffar. Stopp, nu måste vi stanna upp igen. För bara det att vi sitter vid en viss dator i ett visst land påverkar påtagligt

sökresultaten. Sedan kan Google dessutom hålla koll på våra sökningar genom att vi använder kakor eller omedvetet gör något annat som lämnar ett digitalt avtryck. Poängen är att de träffar vi får är påverkade av vad Google på olika sätt redan känner till om oss eller kan räkna ut på egen hand. Så vi hamnar ofta i det som vissa lite tillspetsat har kallat filterbubblan. Allt vi ser omkring oss på webben känns välbekant, mysigt och tryggt. Vi får träffar som leder till webbsidor med information eller varor som vi tidigare visat intresse för eller klickat på. Det kan rentav vara så att det inte ens är vi utan våra kontakter i olika sociala nätverk som har klickat på eller gillat dem, eller deras vänner och så vidare.

Det som blir den oavsiktliga konsekvensen av allt detta curlande och fjäskande med oss blir att vi sällan får se något riktigt nytt. För det är otrött och då kanske det inte blir så att vi klickar på ikonen Köp. För det är ju, enligt somliga, det som är det yttersta målet med allt klickande på Internet. Ätminstone är det målet med många av de anpassningar som görs av träfflistor och annonser som möter oss när vi rör oss på nätet. Tror vi något annat är vi helt enkelt ganska naiva.

Då känns det uppfriskande att bläddra i ett gammaldags, handindexerat och ämnesindelad register som Svenskt Pressregister. Inget är tillrättalagt för just mina intressen och köpvanor, istället känns allt mer eller mindre främmande. Som att komma in i en bokhandel och gå till en avdelning med litteratur i ett ämne som vi inte vet dugg om. Eller att gå och titta på jazz-avdelningen i en skivaffär när man bara brukar titta på klassiskt. Fast vänta nu, skivaffärer finns knappt längre och antalet bokhandlare minskar stadigt. Det var ett par av de platser där man kunde göra oväntade upptäckter, vart håller alla dessa på att ta vägen?

Om att ge sig tid att bläddra

Svenskt Pressregister är alltså utformat som en bok och indelad efter ämnen, länder, evenemang, författare, lokaler och liknande. Att jobba med detta var lite som att få ett fågelperspektiv på en hel tidsepok. Naturligtvis gjorde man hela tiden massor med upptäckter av okända företeelser, händelser och personer. Om man gav sig tid att bläddra. Det kanske inte så många gör idag, som sagt, men eftersom det var flera tusen sidor som skulle korrekturläsas så fanns det inget val för vårt eget vidkommande. I samband med detta slås man av hur överseende man är

när man läser text i en databas eller på en webbsida jämfört med i en tryckt publikation eller PDF-fil. I det senare fallet är man så mycket mer kritisk medan man i elektroniska medier tycks kunna acceptera hur approximativ stavning och slarvig meningsbyggnad som helst.

I fallet med *Svenskt Pressregister* är alla namnvarianter som förekommer på människor, platser och företeelser slående. Lägga där till alla tryckfel i tidningsoriginalen och inmatningsfel som också är oundvikliga. Det här gjorde det till en verklig utmaning att t.ex. skapa grupperingarna efter olika evenemangslokaler. Att sammanföra liknande namnformer och att bestämma en huvudform var i flera fall en övermäktig uppgift som hade krävt en historieforskare vid sidan. Det är inte lätt att försöka reda ut namnen på alla teatrarna i Berlin under den här tidsepoken, i synnerhet som så få har överlevt andra världskriget. Ibland var det olösligt, ibland fick man göra kompromisser. En föreställning som uppfördes på ett fartyg fick sorteras in under den geografiska benämningen Atlanten i brist på bättre.

Vi har svårt att tro att det någonsin kommer att skapas några fler hand-indexerade pressregister eller andra bibliografier av det här omfånget. Tiden har sannolikt gått förbi det här sättet att arbeta för alltid. Man kan beklaga det, men knappast göra något åt det. Specialbibliografier kommer självfallet att fortsätta att produceras, men knappast en generell indexering av nationell omfattning. I Sverige har vi idag tillgång till pressregister för perioden 1880-1911 i och med *Svenskt Pressregister* och från 1953 till 1999 i Bibliotekstjänsts *Svenskt Tidningsindex* (från 1961 med namnet *Svenska Tidningsartiklar*). Men samtiden och framtiden tillhör som sagt sökningen och den kommer huvudsakligen att ske i inskannade och OCR-lästa dagstidningar. Så hur står det nu till med sökbarheten av svenska dagstidningar och hur är det med tillgången till mikrofilm och inskannat material? För att besvara den frågan besökte vi Kungliga Biblioteket i Stockholm och talade med Pär Nilsson och Jonas Ahlberg på Enheten för dagstidningar, radio och TV.

Digitalisering skapar bilder av originalsidor

Våren 2005 fick en av oss förmånen att börja arbeta vid Kungliga bibliotekets tidningsenhet. Vid den här tiden var processen helt analog och skedde i form av mikrofilmning av pappersoriginalen. Tio år senare är övergången till en digital hantering för bevarande och tillgänglig-

görande av tidningssamlingen ett faktum. Digitaliseringen gör i grund och botten samma sak som mikrofilmningen i och med att den skapar bilder av originalsidorna. En viktig skillnad är att den går ett steg längre och gör själva texten sökbar. I samtalet med Pär och Jonas kunde vi bland annat ställa frågor kring det som varit problematiskt i samband med övergången och hur det påverkar åtkomsten till materialet. Vad görs tillgängligt och hur? Vi tittade också tillsammans närmare på den nya söktjänsten för digitaliserat svenskt tidningsmaterial, som funnits tillgänglig sedan 2014.

Mikrofilmen som produkt och de tillbehör som behövs för att kunna ta del av materialet är något som länge varit omdebatterat på KB. Det som kan lyftas fram som positivt ur ett bevarandeperspektiv är att mikrofilm, om den är rätt framställd och förvaras under rätta förhållanden, är relativt hållbar och billig att lagra i jämförelse med andra alternativ. Inte minst gäller det digital långtidsbevaring för vilken ingen riktigt vet vad slutsumman kommer att landa på. I grund och botten handlar det om att mikrofilm är en produkt som kan sluta tillverkas från en dag till en annan. Det är helt enkelt är en utdöende teknik vare sig man vill eller inte. De mikrofilmsläsare som står i mikrofilmsläsesalen på KB tillverkas exempelvis inte längre, berättar Pär. Av bland annat dessa orsaker har alltså KB numera lämnat mikrofilmningen. Sista året som filmades var 2013, men fortfarande finns mindre luckor som aldrig blev mikrofilmade i samband med övergången. Dessa kommer dock att täppas till så att året blir helt komplett. Från och med 2014 digitaliserar man istället den löpande tidningssamlingen och pappersoriginalen skannas enligt samma förfarande som användes vid mikrofilmningen. Ambitionen från KB:s sida är att avspegla tidningsutgivningen som den faktiskt såg ut med alla delar och editioner, även de från lokala tryckerier, inklusive bilagor och löpsedlar.

Det var digitaliseringsprojektet Digidaily, som startade år 2010, som banade vägen för en löpande tidningsdigitalisering med Riksarkivets Mediakonverteringscentrum som utförare. Jonas berättar att ett viktigt mål med Digidaily var att försöka pressa priset på digitalisering så att priset skulle hamna under kostnaden för mikrofilmning, vilket man också uppnådde. Det är lätt att begripa hur mycket bättre det är med en digitaliserad och sökbar tidningssamling. Möjligheten att med ett knapptryck kunna få fram det man söker är ju fantastisk i jämförelse med att sitta och rulla mikrofilm i timtal. Men hur tillgänglig blir egentligen tidningssamlingen tillsammans med den nya tekniken, när upphovsrätten sätter käppar i hjulet för att kunna sprida materialet?

Upphovsrätten är i detta fall en komplicerad fråga som berör många enskilda upphovsrättsinnehavare. För att inte riskera något intrång har KB tagit det säkra före det osäkra och satt en gräns på 150 år bakåt i tiden. Gränsdragningen är baserad på att 70 år ska ha gått efter upphovsrättsinnehavarens död, att hen levt i 90 år samt publicerat något tidigast vid tio års ålder. Alltså har allt material som är äldre än 150 år gjorts fritt tillgängligt medan återkomsten till lejonparten av tidningssamlingen är starkt begränsad. I detta sammanhang ställde vi självfallet frågan hur man på KB har tänkt sig lösa tillgängligheten när det inte längre finns mikrofilm att prenumerera på? Pär och Jonas berättar att som det ser ut idag är det enbart på KB som man kan ta del av det löpande digitaliserade materialet. Samma gäller för det retrospektivt digitaliserade materialet som är yngre än 150 år. I mikrofilmläsesalen på KB finns tio datorer som ger möjlighet att se allt digitaliserat tidningsmaterial som på grund av upphovsrätt inte är fritt tillgängligt. Enligt principen för walk-in-use betraktar man de digitaliserade tidningarna som en del av KBs samling som man därför kan visa upp på detta sätt. En funktion för att skriva ut hela sidor finns sedan i maj 2015.

I och med den nya lösningen har tidigare prenumeranter av löpande tidningsfilm inte längre några mikrofilmade tidningar att erbjuda sina låntagare, förutom att spara de fysiska exemplaren. Det blir naturligtvis efter kort tid svårhanterligt att upprätthålla för det enskilda biblioteket, inte minst på grund av det faktum att materialet är skört och inte håller för hur många bläddringar som helst. De fyra pliktbiblioteken (universitetsbiblioteken i Lund, Göteborg, Uppsala och Umeå) som tidigare erhöll mikrofilm från KB, istället för att få fysiska exemplar från tryckerierna, har fr.o.m. 2014 ingenting att erbjuda sina låntagare av det nyligen utgivna materialet. Reaktionerna har inte varit positiva, berättar Jonas. De fyra biblioteken har kommit med flera påstötningar och menat att det i själva verket bara är frågan om ett teknikbyte. Det tycker däremot inte Bonus copyright access som förhandlar för upphovsmannasidan. Ambitionen är att åtminstone kunna göra materialet tillgängligt på dessa fyra bibliotek. Ännu har inte förhandlingarna gett några konkreta resultat.

Kungl. biblioteket och digitaliserat material

På Kungliga Bibliotekets webbplats finns idag två olika tjänster för digitaliserat tidningsmaterial. Den ena tjänsten, Digitaliserade svenska

dagstidningar (magasin.kb.se), är resultatet av ett numera avslutat projekt och uppdateras därför inte längre. Materialet består av ca 200 000 tidningssidor som producerades inom två olika delprojekt. Urvalet är baserat på principen om den ”minst dåliga filmen”, eftersom man inom projektet ville testa OCR-baserade sökresultat från den skannade mikrofilmen. Det ledde till att det blev en bra spridning bland titlarna, både geografiskt och tidsmässigt, samt att det även är lokala och lite mindre tidningar som tagits med. Detta kan jämföras med det andra digitaliseringsprojektet Digidailys urval som baserats på efterfrågan och därför i huvudsak täcker in de allra största tidningarna.

Urvalsfrågans betydelse när det gäller tidningsmaterialet bör inte underskattas. Man vet från erfarenheterna med mikrofilmerna att det är det som mikrofilmats som också är det som används. Pär uttryckte detta faktum lite tillspetsat när han sade att de i det närmaste kanoniserat de utvalda titlarna. Därför borde man kunna dra slutsatsen att det i framtiden är företrädesvis de titlar som digitaliserats som kommer att forskas på. Det här är analogt med studier som visat att inom dagens forskning prioriteras överlag det elektroniskt lättillgängliga källmaterialet. Självfallet vore det önskvärt att hela tidningssamlingen digitaliserades men det kräver finansiering som i nuläget inte finns. På frågan om det finns planer på en retrospektiv digitalisering svarar Pär och Jonas att man tidigare hade ambitionen att digitalisera en tredjedel av den äldre samlingen, men att det i dagsläget går mycket långsamt eftersom finansiering saknas.

Det material som digitaliserades inom ramen för Digidaily finns sökbart i tjänsten Sök bland svenska dagstidningar (tidningar.kb.se), som för tillfället innehåller strax under 9 miljoner tidningssidor. Sökgränssnittet betraktar man själva än så länge som en betaversion. De titlar som digitaliserats är *Aftonbladet* 1830–, *Dagens industri* 1983–, *Dagens nyheter* 1863–1992, *Expressen* 1944–, *Göteborgs aftonblad* 1888–1918 samt *Svenska dagbladet* 1884–. I sökningen ingår även den löpande digitaliserade tidningssamlingen som innehåller runt 300 dagstidningstitlar från 2014 och framåt. Till skillnad mot den löpande digitaliseringen, som är heltäckande, prioriterades inom Digidaily-projektet skanning av huvudeditionen. Vilken denna egentligen var kunde ibland bli föremål för individuella bedömningar. En tumregel som användes var dock att huvudeditionen var den sista upplagan som trycktes på huvudutgivningsorten under den aktuella dagen.

Pär och Jonas berättade att det egentligen funnits allt för lite tid till utvecklingen av själva sökgränssnittet. Det är ändå ett fantastiskt steg

framåt för sökbarheten av det svenska dagstidningsmaterialet, vilket man också har fått mycket uppskattning för. I det stora hela är man nöjd med tjänsten och gränssnittet uppfattas av många, inklusive författarna av denna artikel, som intuitivt och användarvänligt. Det går inte att baka in all tänkbar funktionalitet från första början utan man måste någonstans välja fokus, menar Jonas. Därför har man koncentrerat sig funktionsmässigt på själva sökningen. Utvecklingen har utgått ifrån olika hypoteser och typfall medan gränssnittet har skapats utifrån några identifierade grupperns behov. För den som är intresserad går det att läsa mer om det här arbetet i Librisbloggen.

Gränssnittet är dock inte helt färdigt utan kommer att kompletteras och förbättras. Till exempel betonar Pär och Jonas vikten av att införa en bläddringsfunktion. Ett viktigt önskemål inför kommande utveckling är att man ska kunna bläddra sig igenom materialet som man kan i originalen och med mikrofilmen. Nödvändigheten av att kunna bläddra i tidningsmaterialet kanske är ett svar på frågan varför många användare fortsätter att använda mikrofilm trots att mycket material finns digitaliserat. Det kan förstås bero på gammal vana men genom att bläddra sig igenom materialet kan man som sagt hitta intressanta och oväntade infallsvinklar. Som vi skrev inledningsvis kan det ju också vara så att man inte alltid vet vad man söker efter eller att man saknar de rätta sökorden för en företeelse.

För ögonblicket sker enbart justeringar av gränssnittet och ingen nyutveckling, berättar Jonas. Det finns några kända ”barnsjukdomar” som man ska arbeta vidare med att lösa. En av dessa är att det händer att det inte går att klicka fram en sida vid första tillfället. Lösningen är att man får klicka på en annan bild och sedan gå tillbaka till den första bilden, som då går att få upp. En annan önskad utveckling är att man ska kunna välja att se antingen en enskild sida eller ett helt uppslag. Många bilder och rubriktexter kan ju sträcka sig över hela uppslag. Tidigare fanns det en extern och en intern variant av sökgränssnittet som inte helt stämde överens med varandra. Detta har man nu åtgärdat eftersom det var av avgörande betydelse för de användare som suttit hemma och sökt och sedan kommit till KB för att titta på materialet. När sökresultaten inte var de samma blev det självfallet förvirrande och ställde till med problem för användarna.

Skarpt verktyg och oskarp sökning

Man gör klokt i att läsa Jonas lathund för sökningen som man hittar om man klickar på länken ”Tyck till”. Ett utomordentligt skarpt verktyg är den s.k. oskarpa sökningen som gör att man kan söka på ord med liknande stavning. Denna aktiveras genom att man lägger till ett tilde-tecken (~) i slutet av ett sökord. Med hjälp av denna funktion kan man smidigt hitta alternativa stavningar eller den rätta stavningen om man är osäker på den. Farfadern till en av författarna var en känd fiskhandlare i Göteborgs hamn och kallades ”Sill-Fritjof” men hur stavades det egentligen? Det visade sig inte vara svårare än att söka på sill-fritjof~ och vänta en stund så dök det upp träffar med rikstelegramadressen Sillfritjof gulmarkerade!

Ytterligare en finess är en fullt genomförd närhetssökning. Det här hör till de verktyg som vi som bibliotekarier uppskattar allra mest men som är mer eller mindre utrotningshotade. Allt för ofta får man träffar på två sökord där de står långt ifrån varandra och i helt olika kontexter. Känns det igen från Google, någon? Med närhetssökningen sätter man de bägge orden innanför gemensamma citationstecken, låter uttrycket följas av ett tilde-tecken och ett tal som betecknar hur många ord som maximalt får finnas emellan sökorden. Exempelvis betyder sökuttrycket ”mamma köttbullar”~5 att orden mamma och köttbullar ska förekomma i texten med högst fem ord däremellan. Glöm inte heller att man som användare kan skapa ett konto där sökningar och favoriter kan sparas, vilket är praktiskt när man konstruerar komplicerade sökuttryck på det här sättet.

En annan viktig detalj är att sökresultatet presenteras över tid i överskådliga grafer. Pär berättar om ett exempel där en användare kunnat följa användandet av ordet ”narkotikaslav” i tidsgraferna och kunnat se hur det successivt bytts ut mot det i dag mer vanliga ordet ”narkoman”. Gränssnittet ger en mycket god överblick över sådana språkliga förändringar, vilket känns spännande och bör kunna ge upphov till nya forskningsidéer.

*

Sammanfattningsvis ska det sägas att vill man ta sig an den svenska tidningssamlingen som forskningsobjekt måste man idag vara beredd på att hantera både pappersexemplar, mikrofilm och nu även i allt större utsträckning digitaliserat material. För att få ett mått på hur mycket digita-

liserat material som egentligen är sökbart kan man prova att söka med enbart en asterisk och inget annat. Då får man fram allt som finns med i söktjänsten. När detta skrivs är det fråga om 8 988 177 sidor. Det är ju fantastiskt.

Lästips

Digitaliseringsprojektet Digidaily, <http://digidaily.blogg.kb.se>,
Librisbloggen, se librisbloggen.kb.se

Pariser, E. (2011). *The filter bubble: What the Internet is hiding from you*. New York: Penguin Press.

The talk of London: wonderful performance at the Alhambra. New Zealand Herald, 1907-02-09, <http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast?a=d&d=NZH19070209.2.107.9>

Lars Våge är bibliotekarie vid Mittuniversitetet Campus Sundsvall. Han är medförfattare till böckerna *Bloggtider* (2005), *Informationssökning på Internet* (2. uppl. 2008) och *News search, blogs and feeds* (2010).

Epost: lars.vage@miun.se

Maria von Essen är bibliotekarie vid Mittuniversitetet Campus Östersund. Under åren 2005–2013 var hon anställd på enheten för dagstidningar på Kungliga biblioteket.

Epost: maria.von-essen@miun.se

Tillsammans har de arbetat med utgivandet av *Svenskt Pressregister 7: 1903–1911* som en gratis nedladdningsbar fil i Diva-databasen.

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:miun:diva-24129>

Svensk Presshistorisk Förening

Verksamhetsberättelse för året 2015

Ordinarie ledamöter:

Lars-Åke Engblom, ordförande
Elisabeth Sandlund-Gäfvert, vice ordförande
Elin Gardeström, skattmästare
Kristina Lundgren, sekreterare
Birgitta Ney, årsboksredaktör
Johan Hirschfeldt
Pär-Arne Jigenius
Maria Nordström
Åke Pettersson

Suppleanter

Anders Franck
Eva Jais-Nielsen
Niklas Lindstedt

Revisorer

Lars-Olof Stéen (gått i pension under året)
Robert Jonsson

Revisorssuppleanter

Jens Karlsson
Staffan Sundin

Valberedning

Tobias Lindberg, sammankallande
Gudrun Hjelte
Sverker Lindström

Årsmöte

Föreningens årsmöte ägde rum i Radiohuset, Studio 4, Stockholm, den 19 maj 2015. Efter årsmötesförhandlingarna talade Johan Hirschfeldt om ”250 år sedan den första tryckfrihetsförordningen – några nedslag på vägen”, och kvällen avslutades med samkväm.

Styrelsen

Styrelsen har haft fyra protokollförda sammanträden.

Medlemsstatistik

Föreningen hade vid årsskiftet 318 enskilda medlemmar och 35 juridiska personer, huvudsakligen medieföretag, som medlemmar, vilket innebär en viss ökning jämfört med föregående år då vi hade 294 enskilda medlemmar.

Stipendier m.m.

Årets mediehistoriska stipendier om 25 000 kronor vardera tilldelades Ann-Katrin Hatje för en studie om ”När det var straffbart att driva med kristna ritualer i svensk television”, och Einar Korpus för en pilotundersökning inför ett större projekt om svensk reklamhistoria. 16 ansökningar hade inkommit till årets stipendieutlysning.

För första gången utdelades också ett nyinstiftat stipendium om 10 000 kronor för kandidat- eller magisteruppsatser i mediehistoria. Årets stipendium gick till Malte Nordlöf, Linnéuniversitetet, för en uppsats om medierapporteringen kring Dag Hammarskjöld som människa och symbol vid dennes död 1961.

Föreningens hemsida har fortlöpande uppdaterats med information om föreningens verksamhet, mediehistorisk litteratur och aktuella mediehistoriska händelser.

Broschyren om mediehistoriska arkiv, dvs vilka arkivinstitutioner som tar emot personliga arkiv och tidningsföretagens arkiv, har delats ut vid bokmässan i Göteborg och i samband med föreningens olika program.

Föreningen är sedan 2014 medlem av samarbetsorganisationen DELS, De Litterära Sällskapen. Sedan tidigare är föreningen också medlem i den ideella föreningen De Svenska Historiedagarna.

Arrangemang

Vid Mediedagarna i Göteborg, MEG15, den 5–6 mars deltog Anders Franck och Pär-Arne Jigenius med en programpunkt i Göteborgs Universitets monter, på temat ”Vad kan vi lära oss av historien i dagens mediekris?”, ett tema som sedan återkom vid två tillfällen under våren.

Den 16 mars bjöd TAM-arkivet i Alvik, Traneberg på ett studiebesök för föreningens medlemmar, med demonstration av vad som där finns av intresse för presshistoriker.

Den 8 april hölls ett seminarium med lunch på Jonserefs Herrgård utanför Göteborg, med medverkan av Lennart Weibull, Annika Bergström och Pär-Arne Jigenius på temat ”Vad kan vi lära oss av historien i dagens mediekris?”. Det var ett samarrangemang med Göteborgs universitet.

Samma dag, den 8 april talade Clas Barkman om sin bok *Mina chefredaktörer*. DN 1968–2014 i Tidningen Visions lokaler, Kungsgatan i Stockholm.

Den 20 april ledde Åke Pettersson ett seminarium på Moriskan i Malmö med Bertil Torekull, Lars-Åke Engblom och Annika Bergström på vårens tema, ”Vad kan vi lära oss av historien i dagens mediekris?”. Seminariet var ett samarrangemang med Publicistklubben i Malmö.

I samband med årsmötet den 20 maj talade Johan Hirschfeldt om ”250 år sedan den första tryckfrihetsförordningen – några nedslag på vägen”.

Vid årets bokmässan i Göteborg den 24–27 september deltog föreningen med en egen monter inom De litterära sällskapens (DELS) utställningsområde och med två föredrag på DELS egen scen; Birgitta Ney om världsreportern Ida Bäckman samt Kristina Lundgren om Ada Nilsson och Tidevarvet. Kristina Lundgren och Lars-Åke Engblom höll även föredrag på Göteborgs Universitets scen, Engblom om yttrandefriheten under andra världskriget. Åke Petterssons intervjuer med föredragshållarna lades ut på föreningens hemsida. I föreningens monter såldes över 200 mediehistoriska böcker och under mässdagarna fick föreningen också ett gott tillskott av nya medlemmar.

Vid De Svenska Historiedagarna i Tallinn den 2–4 oktober representerade Merja Ellefsen, Umeå universitet, vår förening med ett föredrag om ”Det vindpinade landet – historietolkning, förbjudet förflutet och medierade minnen”.

Den 26 oktober talade Göran Elgemyr i Radiohusets Studio 3 om ”Yttrandefriheten i radio” och Sveriges Radios förhållande till kontroversiella ämnen.

Den 30 november talade Elisabeth Sandlund på årsdagen av *Tidningen Dagens* födelse 1945 om tidningens tillblivelse och dramatiska tid fram till idag. Föredraget hölls på *Dagens* redaktion med tillfälle att bläddra i de första utgåvorna.

Årsbok

Presshistorisk Årsbok 2015 utkom i mitten av april som den trettioandra i ordningen. Boken innehöll tio artiklar och omfattade totalt 160 sidor.

Redaktionsgruppen har bestått av docent Birgitta Ney (redaktör), professor Lars-Åke Engblom, docent Kristina Lundgren, FD Gunilla Lundström, docent Birgit Petersson och professor Per Rydén.

Årsboksredaktören Birgitta Ney har deltagit i en kurs arrangerad av TT om bildrättigheter och i Kungliga Bibliotekets internationella konferens om bl a digitalisering av nyhetsmedier.

Medlemsförteckning

- Abrahamsson, Bengt, Göteborg
Abrahamsson, Kenneth,
Hägersten
Ahlberg, Anders, Älta
Ajaxson, Anders, Karlstad
Almgren, Susanne, Jönköping
Andersson, Börje, Göteborg
Andersson, Jan G, Kalmar
Andersson, Per-Olof, Ingelstad
Andersson, Rune, Strängnäs
Andersson, Sven-Erik, Lund
Andersson Odén, Tomas,
Göteborg
Andersson, Ulf, Västra Frölunda
Andersson, Ulf B, Dalarö
Andersson, Ulrika, Mölndal
Andrés, Gunnar, Stocksund
Anell, Lars, Stockholm
Anfält, Axel, Göteborg
Arnberg, Klara, Hägersten
Asp, Kent, Göteborg
Atlestam, Gunnel, Göteborg
Awebro, Kenneth, Stockholm
Axelsson, C G, Falsterbo
- Barke, Gunnar, Ordensbacka
Barkman, Clas, Enskededalen
Bengtson, Jörgen, Stockholm
Bengtsson, Lars-Erik, Ljungskile
Bergling, Mikael, Enskede
Bergstrand, Jan-Erik, Farsta
Bergström, Hans, Arvika
Bergström, Håkan, Falkenberg
Bernhard, Irene, Uddevalla
Bernhardsson, Bo, Stockholm
Berns, Lennart, Stockholm
Bjelkholm, Mia, Stockholm
- Björkman, Börje, Växjö
Björnsson, Anders, Kista
Blomé, Gunilla, Vallentuna
Boberg, Kåre, Vaggeryd
Bokgren, Bo, Göteborg
Bolin, Göran, Stockholm
Bonnier, Suzanne, Stockholm
Bonnier, Pontus, Stockholm
Bosved, Michael, Nacka
Brodin, Louise, Göteborg
Bruce, Edith, Finspång
Bruce, Leif, Finspång
Byrman, Gunilla, Södra Sandby
Byström, Tora, Överhörnäs
Börjesson, Britt, Göteborg
- Carnbro, Kjell, Sundvall
Carlsson, Anette, Göteborg
Carlsson, Ulla, Göteborg
Carlstoft Bramell, Anna-Karin,
Lomma
Cavallie, James, Stockholm
Centerwall, Stefan, Göteborg
Cronqvist, Marie, Lund
- Dahlén, Peter, Oslo, Norge
Dahllöf, Gunnar, Hässelby
Dahlman, Erik, Lund
Dahlström, Sven-Erik, Säffle
Dahlqvist, Börje, Björkvik
Darrell, Birgitta, Råå
Delbro, Ulf, Göteborg
Dellgren, K-E, Stockholm
De Vylder, Klas, Saltsjöbaden
Dopping, Staffan, Nacka Strand
- Edlund, S. Gunnar, Täby
Edström, Maria, Göteborg

Ekdahl, Mats, Helsingborg
 Eklund, Per, Borlänge
 Ekman, Stefan, Göteborg
 Ekstedt, Göran, Skärhamn
 Ekström, Göran, Hovås
 Elgemyr, Göran, Stockholm
 Elgemyr Krook, Sofia, Stockholm
 Eliasson, Per-Elof, Västra
 Frölunda
 Elsässer, Sophie, Lund
 Ellefson, Merja, Umeå
 Emanuelsson, Sten, Mölnlycke
 Engblom, Lars-Åke, Huskvarna
 Englund, Liselotte, By Kyrkby
 Enqvist, Lars, Åseda
 Ericsson, Bo, Hägersten
 Eriksson, Bertil, Södertälje
 Eriksson, Bodil, Falun
 Eriksson, Lars H, Älta
 Erlandsson, Lars Gunnar,
 Stockholm
 Falk, Jonathan, Göteborg
 Falkvik, Ingmar, Stockholm
 Fernberg, Magnus, Sävedalen
 Fichtelius, Erik, Enskede
 Finer, David, Stockholm
 Fondell, Håkan, Dalby
 Forsgren, Nils, Lidingö
 Forsman, Michael, Stockholm
 Franck, Anders, Göteborg
 Fredriksson, Kjell, Karlstad
 Funck, Claes, Saltsjöbaden
 Funcke, Nils, Stockholm
 Garcia Larsson, Carolina,
 Hägersten
 Gardeström, Elin, Hägersten
 Gerd, Jan, Trollhättan
 Gerentz, Martin, Stockholm
 Gidlöf, Leif, Stockholm
 Gillberg, Jan, Gränna
 Glans, Sigurd, Stockholm
 Gottfridsson, Roger, Vellinge
 Grenfeldt, Bror, Haninge
 Gruvö, Jonas, Malmö
 Grönstedt, Olle, Vällingby
 Gullberg, Stephan, Spånga
 Gustafsson, Bengt, Vellinge
 Gustafsson, Karl Erik, Ugglarp
 Gustavsson, Björn, Boda Kyrkby
 Gustavsson, Tobbe, Hässelby
 Gäre, Susanne, Hallaryd
 Göthe, C-G, Växjö
 Hadenius, Patrik, Lidingö
 Hallenberg, Jerker, Linköping
 Hallerby, Nils, Stockholm
 Hammarlund, Karl-Gunnar,
 Haverdal
 Hamrin, Christina, Jönköping
 Hansen, Lars-Erik, Bromma
 Hansson, Göran, Norrköping
 Hansson, Johan, Hörnefors
 Hansson, Kent, Malmö
 Hansson, Oloph, Stockholm
 Hatje, Ann-Katrin, Solna
 Hedberg, Gunnel, Malmö
 Heddelin, Bertil, Stockholm
 Hedén, Per-Åke, Linköping
 Hedvall, Barbro, Torekov
 Hellsten, Unn, Stockholm
 Henriksson, Anita, Spånga
 Henriksson, Claes, Spånga
 Hirschfeldt, Johan, Stocksund
 Hjelte, Gudrun, Stockholm
 Holmberg, Claes-Göran, Lund
 Hultén, Gunilla, Uppsala
 Hultén, Lars J, Vallsta

Hultén, Olof, Kalmar
 Husén, Sven Torsten, Stockholm
 Håkansson, Lennart, Luleå
 Häggqvist, Patrik, Öjebyn
 Hök, Jöran, Bandhagen
 Hörsell, Ann, Stockholm

 Ilshammar, Lars, Stockholm
 Ingvarsson, Eva, Höör

 Jais-Nielsen, Eva, Stockholm
 Jansson, Åke, Solna
 Jarlbrink, Johan, Lund
 Jigenius, Pär-Arne, Göteborg
 Johansson, Anders, Eskilstuna
 Johansson, Anette, Huskvarna
 Johansson, Bengt, Mölndal
 Johansson, Gustaf, Täby
 Johansson, Mats, Stockholm
 Johansson, Sigvard, Hammarö
 Johansson, Östen, Stockholm
 Jonsgården, Kenneth, Hudiksvall
 Jonsson, Sverker, Göteborg
 Juholt, Håkan, Oskarshamn
 Junback, Carl Gunnar, Stockholm
 Järtelius, Arne, Malmö
 Jönsson, Christer, Göteborg

 Kalin, Yngve, HYSSNA
 Karlsson, Johnny, Olofström
 Karlsson, Ove, Hägersten
 Kjellström, Bo, Ängelholm
 Kleberg, Madeleine, Stockholm
 Klein, Ernst, Danderyd
 Kristoffersson, Bengt, Uddevalla
 Källström, Ulf, Göteborg
 König, Arne, Malmö

 Lagerquist, Börje, Göteborg
 Lambert-Olsson, Håkan, Lidingö
 Larsson, Håkan, Krokombö
 Larsson, Sören, Sollentuna
 Larsson, Tomas, Stockholm
 Lazzari, Franco, Göteborg
 Leivik Knowles, Britt-Marie,
 Jönköping
 Lenken, Peter, Alingsås
 Leth, Göran, Stockholm
 Lidberg, Einar, Filipstad
 Lidén, Sture, Uppsala
 Lind, Kalle, Malmö
 Lindberg, Tobias, Stockholm
 Lindblad, Maria, Staffanstorps
 Lindblom Hulthén, Agneta,
 Tvååker
 Lindén, Mats, Stockholm
 Linder, Nina, Bromma
 Lindgren, Bengt, Jönköping
 Lindhoff, Håkan, Hägersten
 Lindstedt, Niklas, Stockholm
 Lindskog, Mac Lennart,
 Lindström-McClure, Kerstin,
 Stockholm
 Lindström, Per, Lund
 Lindström, Sverker, Stockholm
 Lindvall, A-C, Linköping
 Linnman, Ulf, Jönköping
 Lundell, Patrik, Lund
 Lundgren, Kristina, Nacka
 Lundkvist, Ingmar, Malmö
 Lundström, Gunilla, Lomma
 Löfgren, Svante, Stockholm
 Löfquist, Thomas, Lund
 Lönnroth, Ami, Södertälje
 Lövkvist, Christer, Virserum

 Magnergård, Omar, Lidingö
 Malmqvist, Jan-Erik, Lund
 Mannerfred, Åke, Borås
 Mared, Jarl, Jönköping

Mattisson, Lennart, Örebro
 Mattsson, Per Eric, Södertälje
 Mattus, Maria, Jönköping
 Mejdevi, Hans, Västerås
 Melander, Elinor, Bromma
 Melander, Per, Solna
 Melbourn, Anders, Bromma
 Molin, Karl, Stockholm
 Montell, Leif, Alingsås
 Mårtensson, Bo, Saltsjö-Boo
 Mårtensson, Torbjörn, Göteborg
 Naumann, Ann-Sophie, Jönköping
 Ney, Birgitta, Stockholm
 Nilsson, Pär-Arne, Gnesta
 Nilsson, Torbjörn, Stockholm
 Nordenson, Magdalena,
 Stockholm
 Nordlöf, Malte, Gusum
 Nordmark, Dag, Karlstad
 Nordström, Bo, Lindome
 Norrman, Leif, Annerstad
 Nycander, Svante, Sigtuna
 Nygren, Gunnar, Mariefred
 Nyström, Lars, Linköping
 Näslund, Nils Sture, Malmö
 Olander, Håkan, Stockholm
 Ohlén, Alf, Adelsö
 Olausson, Ulrika, Jönköping
 Olow, Anders, Bromma
 Olson, Rolf, Stockholm
 Olsson, Jimmy, Staffanstorps
 Olsson, Tobias, Hjärup
 Oscarsson, Ingemar, Lund
 Otterberg, Stina, Göteborg
 Pagil, Arne, Göteborg
 Palm, Eva-Lotta, Jönköping
 Palmqvist, Roger, Göteborg
 Pers, Anders H, Hallstahammar
 Persson, Lars, Göteborg
 Persson, Lennart, Simrishamn
 Petersson, Birgit, Umeå
 Petersson, Bertil, Umeå
 Pettersson, Åke, Lund
 Präntare, Bo, Stockholm
 Rabenius, Lars, Stockholm
 Rahm, Henrik, Lund
 Ramklint, Lars, Malmö
 Reimerson, Charlotte, Stockholm
 Reinholdsson, Anders, Sätilla
 Rinkeborn, Hans, Västerås
 Romefors, Örjan, Stockholm
 Ronne, Marta, UPPSLA
 Rosin, Mats, Umeå
 Rosqvist, Lennart, Angered
 Rumar, Lars, Stockholm
 Rur, Bengt, Väddö
 Ruth, Arne, Stockholm
 Rydell, Anders, Jönköping
 Rydén, Per, Lund
 Rydh, Marianne, Solna
 Rystedt, Tore, Malmö
 Sahlin, Josefina, Jönköping
 Samuelsson Leffler, Agneta,
 Göteborg
 Samuelsson, Jan, Härnösand
 Sandahl, Dag, Moheda
 Sandberg, Peter, Göteborg
 Sandblad, Håkan, Göteborg
 Sandén, Weimar, Älvsjö
 Sandlin, Lars, Nacka
 Sandlund-Gäfvert, Elisabeth,
 Bromma
 Schimanski, Folke, Ramlösa
 Sjöman, Börje, Stockholm
 Skoglund, Lars-Olof, Stockholm

Sköld, Gullan, Stockholm
Sollbe, Barbro, Gävle
Stamming, Johnny, Skanör
Stenius, John, Uppsala
Stenmark, Bernt, Sandviken
Stohlander-Axelsson, Eva, Genarp
Stormvall, Joachim, Alunda
Storn, Thomas, Lund
Strandell, Leif-Rune, Stockholm
Strömquist, Stefan, Uppsala
Stål, Margareta, Jörlanda
Sundin, Staffan, Jönköping
Sundin, Ebba, Jönköping
Svanberg, Åke, Strömstad
Swedberg, Eric, Dingle
Svedin, Lennart, Malmö
Svensson, Anders, Jönköping
Svensson, Carl-Johan, Jönköping
Svensson, Janne, Huskvarna
Svensson, Sonja, Stockholm
Synnemar, Karl-Erik, Sundborn
Söderbergh, Catharina, Järfälla
Söderlund, Marcus, Brandbergen
Söderström, Per, Sollentuna
Thorsson, Jan, Skivarp
Thorsell, Staffan, Stockholm
Thullberg, Per, Stockholm
Thunström, Anders, Löttorp
Tjerneld, Andreas, Stockholm
Torbacke, Jarl, Tyresö
Torekull, Bertil, Brantevik
Tornbjer, Charlotte, Lund
Tägil, Klas, Skarpnäck

Ullenhag, Jörgen, Uppsala
Wadbring, Ingela, Alingsås
Wedel, Kristian, Göteborg
Weibull, Lennart, Göteborg
Welander, Lars-Olof, Hässelby
Wennberg, Lena, Stockholm
Wennström, Karin, Jönköping
Wettergren, Anders, Göteborg
Wetterskog, Madielene,
Jönköping
Widholm, Torsten, Stockholm
Wiklund, Claes, Gnesta
Viklund, Stig-Henrik, Skellefteå
Viktorson, Bengt, Örebro
Von Krogh, Torbjörn, Stockholm
von Sydow, Elisabeth, Lidingö
Wrangle, Ann-Marie, Stockholm
Wreden, Åke, Eksjö
Wästberg, Olle, Stockholm
Zander, Ulf, Lund
Zetterberg, Kent, Stockholm
Zetterberg, Leif, Stockholm
Zilliacus, Henrika, Helsingfors,
Finland
Åhgren, Karin, Stockholm
Åhlander, Torsten, Luleå
Åhlen, C-G, Stockholm
Åkerlund, Kjell, Saltsjö-Boo
Örnéus, Jan, Stockholm
Österström, Jan, Göteborg
Östnäs, Anders, Lund

Företag och organisationer

Aftonbladet AB, Tidningen,
Stockholm

Dagens Nyheter AB, Stockholm

MittMedia AB, Gävle

Eskilstuna-Kuriren AB, Eskilstuna

Expressen Kvällstidningen AB,
Stockholm

Tidningsbolaget GDAB AB,
Gävle

Gota Media, Kalmar

Gotlands Media AB, Visby

Herenco AB, Jönköping

Karlstad Tidningen Drift AB,
Karlstad

Nerikes Allehanda, Örebro

Norrbottnens Kuriren AB, Luleå

Nya Lidköpings-Tidningen AB,
Lidköping

Nya Wermlands-tidningens AB,
Karlstad

Piteå-Tidning AB, Piteå

Pressens Pensionskassa Försäkr,
Stockholm

Publicistklubben, Stockholm

Skånska Dagbladet AB, Malmö

Smålandsposten AB, Växjö

Sthlms Journalistseniorer,
Stockholm

Sv Tidningsutgivareföreningen,
Stockholm

Svenska Dagbladets AB & Co Hb,
Stockholm

Svenska Journalistförbundet,
Stockholm

Sveriges Radio, Stockholm

Sydsvenska Dagbladet AB,
Malmö

Skånes Journalistseniorer, Lund

Sydöstra Sveriges Dagblad AB,
Karlskrona

Tidnings AB Nya Dagen,
Stockholm

TT Nyhetsbyrån AB, Stockholm

Ulricehamns Tidnings AB,
Ulricehamn

Uppsala Nya Tidning, Uppsala

Vestmanlands Läns Tidnings AB,
Västerås

Västerbottnens-Kurirens AB, Umeå

Östgöta Correspondenten AB,
Linköping

Östra Småland AB, Kalmar

